

HRVATSKE ZEMLJE U RAZDOBLJU NASTAJANJA
PREPORODNOG POKRETA (1790—1827)*

Jaroslav Šidak

1. Hrvatske zemlje od smrti Josipa II. do propasti Mletačke Republike
(1790—97)

Hrvatske su zemlje bile na početku posljednjeg decenija 18. stoljeća više ili manje odvojene jedna od druge i njihove su uzajamne veze bile još uvijek vrlo slabe. Ni banska Hrvatska (tzv. Provincijal), koja je obnovom triju slavonskih županija (1745) uvećala svoju površinu na gotovo 24 000 km², nije sačinjavala jednu čvršću teritorijalnu i političku cjelinu. Područje Varaždinskoga generalata i dalje ju je podvajalo, a Slavonija (Donja ili Inferior) tješnje se od 1751. vezala uz Ugarsku neposrednim zastupstvom svojih županija u zajedničkom saboru, iako su one bile zastupane i u Hrvatskom saboru. Banska je krajina (regimente glinska i petrinjska) 1790. opet vraćena pod upravu bana, ali je proces centralizacije i upravne militarizacije dopro u svim dijelovima Krajine (Granice) već tako daleko da je i njezino područje, u cjelini, bilo potpuno odijeljeno od ostale Hrvatske, iako historijsko pravo Hrvatske na Krajinu nije bilo nikada službeno osporavano. Budući da je teritorij Krajine, sa svojih 18 722 km², bio tek za nepunu četvrtinu manji od

* Ovaj prilog, koji sam pred više godina započeo kao tekst namijenjen Historiji naroda Jugoslavije III, trebalo je da, proširen i produžen do g. 1827. te snabdjeven znanstvenim aparatom, izađe kao uvod u prvi svezak Dnevnika biskupa Maksimilijana Vrhovca. Taj je svezak, doduše, priređen za štampu, ali budući da nakladnik (Liber) namjerava zajedno s prvim izdati i drugi svezak, koji treba tek pripremiti, Dnevnik ne može izaći prije g. 1983. S obzirom na to i na daljnju činjenicu da već 1982. Odjel za hrvatsku povijest daje u tisak peti svezak sinteze hrvatske povijesti koji u mojoj redakciji i uz moju suradnju obuhvaća razdoblje od 1790—1850, smatrao sam potrebnim da ovaj tekst što prije objavim u HZ.

Jaroslav Šidak

Popis kratica

EJ — Enciklopedija Jugoslavije; FF — Filozofski fakultet; Građa — Građa za povijest književnosti Hrvatske; HAZU — Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; HZ — Historijski zbornik; JAZU — Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; JIČ — Jugoslovenski istorijski časopis; NSB — Nacionalna i sveučilišna biblioteka; SAN — Srpska akademija nauka; Spomenica — Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu; VZA — Vjesnik Zemaljskog arhiva.

Provincijala, on je svojom nerazvijenom privredom osjetljivo ometao njegov brži razvitak.

Daljnja smetnja tom razvitku bila je u tome da je poslije ukidanja Severinske županije 1786. osnovano Ugarsko primorje (Littorale Hungaricum) koje je obuhvatilo obalu od Rijeke do niže Novoga u Vinodolu i koje se nalazilo pod izravnom vlašću guvernera ovisnog o Ugarskom namjesničkom vijeću. Nepovoljne posljedice takvog stanja nije mogla ublažiti ovisnost nekih javnih poslova (školstva i sudstva) u Rijeci o zagrebačkim oblastima.

Dalmacija je na početku 18. st. postigla u zaleđu one granice koje je zadržala i kasnije, ali povećanje njezina teritorija na nešto više od 12 000 km² (ne uračunavajući u to kvarnerske otoke) nije proizvelo neku dublju promjenu u politici Venecije prema tom njezinu posjedu, odavno zapuštenom. Dubrovačka je Republika, doduše, uspjela da na svom malom prostoru od 4 022 km² i dalje očuva stvarnu samostalnost pod vrhovnom vlašću turskog sultana i čak je u drugoj polovici 18. stoljeća doživjela nov uspon svoje trgovine i pomorstva, ali je njezin politički sistem bio već očigledno dotrajavao. Istarski poluotok, ma kako bio malen (3 160 km²) nije ni sam bio politički jedinstven. Dijelio se u austrijski dio (Pazinska grofovija i Kastavska gospoštija), koji je tada administrativno potpuno pripao Kranjskoj, i znatno veću mletačku Istru, koja je gotovo sa svih strana, osim nešto na sjeveroistoku, obuhvatila središnji, pazinski dio.

Rat protiv Turaka, koji je 1791. završen mirom u Svištovu, tek je znatno pomaknuo granicu Hrvatske prema istoku, od gornjeg toka Gline na sjeveru do povirja Krke na jugu, a i taj je pogranični pojas od nepunih tisuću četvornih kilometara bio priključen Vojnoj krajini.

Banska Hrvatska je po svom plemstvu, kao političkom »narodu«, i svojim »municipalnim pravima« zadržala značenje političkog žarišta za veći dio spomenutih zemalja, ali se njegov utjecaj u njima nije tada još jače osjećao. Isticanje historijske tradicije, koja neke od njih (Dubrovnik, Istra) nije ni mogla obuhvatiti, nije nailazilo na odjek u njima i ostajalo je još dugo jednostrano. Njemu je prije svega nedostajala dovoljno jaka demografska i ekonomska podloga. Banska je Hrvatska, prema popisu stanovništva od 1787,¹ imala svega 648 351 stanovnika, od kojih je u njezinim osam »kraljevskih slobodnih« gradova živjelo samo 10 968 odraslih muškaraca, tek nešto više od ukupnog broja odraslih plemića u cijeloj zemlji (9 121, od toga u gradovima 661, ponajviše u Zagrebu). Zagreb je, sa svojih 2 815 stanovnika u gradečkoj općini, još uvijek daleko zaostajao ne samo za Rijekom (5 922 stanovnika zajedno s jednim selom u susjedstvu) nego i Varaždinom (4 798 stanovnika), pa, štoviše, i Koprivnicom (3 411 stanovnika), a jedva je nešto premašivao Karlovac (2 733 stanovnika).²

¹ Usp. Igor Karaman, Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonije, Srijema i Bačke u doba Josipa II (1787), Zbornik Matice srpske za društvene nauke 29, 1961, 88—92.

² U gornji broj stanovnika kraljevskoga slobodnog grada Gradeca nisu, dakako, uključeni i stanovnici susjednoga kaptolskog Zagreba, kojih je g. 1784. bilo nešto preko 3 000 (EJ VIII, 591).

Budući da je car Josip II. uoči smrti morao opozvati gotovo sve svoje reforme, staleški je ustav 1790. uspostavljen i u banskoj Hrvatskoj. Županije su opet postale poprište političkog života, a među njima je Zagrebačka, s najvećim brojem plemića, povelu glavnu riječ. Njezin je veliki župan, Nikola Škrlec Lomnički, koji je poslije 1785. ponovo preuzeo tu čast, već prvih dana udario pravac politici hrvatskog plemstva prijedlogom da se ono »nerazrješivom vezom« spoji s ugarskom i tako ubuduće onemogućući svaki pokušaj apsolutizma; u tu je svrhu — na osnovi načela o ovisnosti izvršne vlasti o zakonodavnoj — zasnovao i čitav sistem jamstava.³ U skladu s njegovim shvaćanjem, Hrvatski je sabor u svibnju 1790. zaključio da Ugarsko namjesničko vijeće zamijeni, kao zajednička vlada, »Senat kraljevstva«, u koji bi oba sabora birala svoje predstavnike i koji bi, prema tome, bio neovisan o kruni. Ali je sabor, predviđajući mogućnost da taj prijedlog propadne, izrazio također spremnost da prizna i Ugarsko namjesničko vijeće vladom za Hrvatsku — što je ono već 1779. doista i postalo — i to sve dotele dok Hrvatska priključenjem svojih krajeva pod vlašću Turaka i Mlečana ne bude dovoljno moćna da izdržava vlastitu vladu. Pri tome je sabor nastupio u ime svih šest županija, hrvatskih i slavonskih, nastojeći da im u Vijeću osigura odgovarajući udio.⁴ Osim toga je zaključio da se o vojnoj kontribuciji za Hrvatsku, o njezinu povišenju ili sniženju, odlučuje ubuduće samo na zajedničkom saboru, tako odijeljeno od poreza za Ugarsku. Žrtvujući, na taj način, upravnu i financijsku samostalnost Hrvatske, sabor se nije odrekao njezinih »municipalnih prava« i čak je zaključio da se, unatoč daljoj isključivoj upotrebi latinskog jezika u javnom životu, hrvatski jezik (nationale idioma croaticum) upotrebljava u vojsci, koju je — kao i vladu — trebalo također učiniti neovisnom o kruni i obvezati je prisegom na vjernost ne samo

³ U svom govoru koji je 15. travnja 1790. održao na prvoj glavnoj skupštini obnovljene Zagrebačke županije i koji je, kao letak, objavljen pod naslovom »Allocutio supremi comitis Comitatus Zagrabienensis cum revento legali systemate Magistratum ad legalem pedem reponeret, Universitatemque Constitutionem cohortaretur« (NSB Zagreb, R II F — 2° — 12), Škrlec je glavno jamstvo za ograničenje izvršne vlasti nalazio u »nerazrješivoj vezi« s Ugarskom. Izrazio je to riječima: »[...] Si decernendum in Comitibus Tributum praecipuum Legislationis objectum, non nisi ad proxima usque Comitibus duraturum declaretur, denique si, quod nos in particulari attinet, eam iniverimus rationem, ut nos indissolubili nexu Hungariae jungamus, non poterit suos amplius Limites potestas Executiva egredi.« (7).

⁴ Deveta točka sabsorske instrukcije za poslanike u Ugarski sabor glasi (prema originalnom zapisniku u Arhivu Hrvatske, Prothocola XI, 43—44; usp. i izdanje Zaključaka Hrvatskog sabora IX, 1974, 57—58): »Erectionem Senatus Regni omnimodo adurgebunt, si tamen id quoquo modo in effectum venire non posset, urgebunt ut ad minus Consilio Locumtenentiali nova et legalis Instructio, et pro ejus Individuis depremda ex ipso singuli officii merito formula elaboretur, et hunc solum casum declarent, quod eousque, donec recuperatis, quae nunc a Turca et Veneto tenentur, Croatiae Partibus, sufficiens pro manipulatione unius Dicasterii politici Comitatum numerus efformari potuerit, sex Regni hujus comitatus in ulteriori intimata a Consilio Locumtenentiali accipiendi (usu; dodatak Izdavača Zaključaka) ita permaneant, ut ad idem Consilium a proportione sex Comitatum individua semper applicentur, de eoque articularis securitas procuretur.«

kralju nego i »hrvatskom narodu« (nationi Croatiae).⁵ Nadalje je istaknuo zahtjev da se banska vlast uspostavi u svom punom opsegu i da sabor zadrži pravo predlaganja četvorice kandidata za čast bana kralju.⁶

Premda je Sabor svoje nunciije, među ostalim, obvezao prisegom da štite interese puka (contribuentis plebis), odbio je da prizna terezijanski urbar iz g. 1780. i zaključio da ga podvrgne reviziji, izradivši svoj vlastiti nacrt urbarijalnog zakona.⁷ Na obnovi ukinutih crkvenih redova nije inzistirao, iako je tome bio sklon,⁸ ali se odlučno usprotivio priznanju vjerskih i građanskih prava za protestante.

Zaključci Hrvatskog sabora nisu u zajedničkom saboru, koji je 1790/1. zasjedao u Budimu i zatim u Požunu, primljeni u svom prvobitnom obliku, niti je Leopold II. bio sklon da njegovim željama izade u susret. Vjerski je zakon, doduše, — kao jedno od municipalnih prava — ostao najzad netaknut, a i prijedlog o odvojenoj kontribuciji uzakonjen je kao čl. 59, ali nunciji nisu uspjeli da Hrvatskoj osiguraju nekadašnju povlasticu plaćanja poreza u polovičnom iznosu (media dica) niti da Hrvatskom saboru vrate pravo predlaganja

⁵ »Lingua Germanica cum quoad Hungariam pro peregrina reputetur, hujus itaque usus in quibusvis Regni dicasteriis et officiis, politicis scilicet juridicis, oeconomicis, ac militaribus, ipsoque plane militari exercibus, etiam sub poena amotionis ab officio interdicens est, latini idiomatis usu pro his regnis ultro quoque articulariter relinquendo, praeter exercitium militare, pro quo nationale idioma croaticum adhibeatur.« (Prothocolla XI, 59.)

»Et pro dislocanda praevisio modo Nationali, et pro Confiniaria Regni Militia erigatur Budae Suprema Militaris Curia, e meris nationalibus Hungaris et Croatis consistens, in vicem Consilii Bellici Germanici Viennensis; huic praeficiatur Capitaneus Regni, hic sit una Commembrum Senatus Regni, elaborando Senatoris Regni, juramento adstringendus, et ad reddendam de Dispositionibus suis, si in Diaeta ab eodem petatur, rationem obligatus. Militia per Hungariam dislocata, uti et Confiniaria Regi et Nationi Hungaricae, Confiniaria vero Croatica Regi, Nationi Croaticae, per hanc S. Regni Coronae juramentum dicant [...]« (S nekim ispravcima, prema konceptu, u Zaključcima Hrvatskog sabora IX, 65.)

⁶ »Banalis autoritas per Articulos 20. 1729 et 47. 1741. descripta in suo vigore relinquatur, Banusque secundum antiquam consuetudinem ex proponendis quatuor e generali horum Regnorum congregatione, quam in vaccantia banali indicendi senior his in Regnis supremus comes jus habeat, individuus, Sua Maiestas unum desolvat.« (Prothocolla XI, 61.)

O dotadašnjem običaju predlaganja bana usp. Vjekoslav Klaić, Kandidacija (commendatio) bana po Hrvatskom saboru za vladanja kuće Habsburg (1527—1848), VZA X, 1908, 166—196.

⁷ »Urbarium, cum extra Diaetam, adeoque illegaliter, introductum sit, per ordinandam diaetaliter Commissionem revidendum et quod in re Urbariali diaetaliter constitutum fuerit, pro legitimo Urbario habendum sit, ita, ut cum pro horum Regnorum Urbarialibus Constitutionibus peculiari lege provisum esset, Urbarium relate ad hoc Regno in generali eorundem horum Regnorum Congregatione revideatur, revisumque pro approbatione in Diaeta Regni Hung. refferatur.« (Prothocolla XI, 59.)

⁸ U 11. točki svoje instrukcije nuncijiima sabor zaključuje: »Si abolitorum ordinum et monasteriorum restitutio in Diaeta decreta fuerit, ut id in his etiam Regnis perficiatur, agent, secus vero objectum hoc in quaestionem non vocabunt.« (Prothocolla XI, 44.)

kandidata za čast bana (*commendatio bani*) a ovome samostalno pravo sazivanja sabora. Otpalo je i vremensko ograničenje za priznanje ugarske vlade, pa je članom 58. Ugarsko namjesničko vijeće naprosto uzakonjeno kao vrhovna oblast za Hrvatsku.⁹

Povrh svega su hrvatski nunciji, među kojima se nalazio i Nikola Škrlec, naišli na neočekivani pritisak mađarskog plemstva u pitanjima službenog jezika i pripadnosti Slavonije. Ugarski je sabor s pravom smatrao da je mađarski jezik najbolja brana protiv germanizacije a ideja nacionalne države najpouzdanije sredstvo protiv centralizma. Ali odbacujući latinski jezik kao službeni i nastojeći da nacionalno heterogenoj Ugarskoj utisne mađarsko obilježje, mađarsko je plemstvo moralo pobuditi otpor nemađarskih naroda, ponajprije hrvatskoga plemstva koje je, zahvaljujući svojim »municipalnim pravima«, jedino imalo osobine posebnog »političkog« naroda. Prvi se udarac, s pomoću kralja, ograničio, doduše, na uvođenje mađarskog jezika u saborski zapisnik, pri čemu je latinski tekst zadržan kao autentični prijevod, ali je konačni cilj bio već od početka jasno istaknut: mađarski jezik trebalo je uvesti u urede i škole ne samo u Ugarskoj nego i u Hrvatskoj. Pitanje, pak, ravnopravnosti protestanata poslužilo je mađarskom plemstvu da pokrene pitanje Slavonije kao sastavnog dijela uže Ugarske. Ni to pitanje, kao ni jezično, nije više silazilo s dnevnog reda saborskih rasprava sve do 1848.

Politika, koju je N. Škrlec, u klasnom interesu hrvatskog plemstva, zasnovao pokazala se u tim prilikama kao dvosjekli mač koji podjednako ugrožava teritorijalno jedinstvo i nacionalnu samostalnost Hrvatske. Škrlec je, svjestan te opasnosti — iako je nije na vrijeme predvidio —, nastojao da mađarsko plemstvo uvjeri o neispravnosti takvih postupaka. U »Deklaraciji« hrvatskih nuncija od 1. rujna 1790. vrlo je promišljeno iznio sve argumente koji su se mogli upotrijebiti u prilog latinskom jeziku kao službenom,¹⁰ a u

⁹ »Articulus 58. Consilio regio in Regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, per [...] Mariam Theresiam erecto, jam alioquin sublato, quemadmodum Comitatus eorundem Regnorum, omnes Politicas Inviationes a Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico intera acceperunt, ita Sua Majestate Sacratissima benigne annuente statutur, ut has a praelibato Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico, praefatorum Regnorum Comitatus porro quoque accipiant, ut item tam in Gremio ejusdem Consilii, quam in Statu subalterno, ex iisdem Regnis individua in justa Portione applicentur. [...] Municipalibus eadem Regna in concreto recipientibus negotiis, porro quoque in Generalibus eorundem Regnorum Congregationibus, quae cum praevis annutu Regio celebrandae veniet, pertractandis.« (Kukuljević, Iura regni III, 1862, 178.)

¹⁰ Spis, koji je g. 1791. objavljen pod naslovom »Declaratio ex parte nunciorum Regni Croatiae, quoad introducendam Hungaricam linguam«, ponovo je izdao Franjo Fancev, Dokumenti za naše podrijetlo Hrvatskoga preporoda (1790—1832), Građa XII, 1933, 33—37. Spis je preveo Slavko Ježić, Hrvatski preporod, 1944, 111—117 (s nekim skraćenjima i u J. Šidak, Historijska čitanka za hrvatsku povijest I, 1952, 171—175). Prema mišljenju Zlatka Herkova, O nekim djelima koja se pripisuju Nikoli Škrlecu (O autoru rukopisa »De praecipuis officiis regnorum Croatiae, Sclavoniae et Dalmatiae«, Predavanja Hist. inst. JAZU 2, 1969 — umnoženo kao rukopis, 10—12) »teško bi se održala tvrdnja o autorstvu Nikole Škrleca s obzirom na taj traktat« (12). Iako izričitih podataka o

spisu o pripadnosti donje Slavonije Hrvatskom kraljevstvu i banu, koji je spis izašao iste godine, tako je temeljito pobijao mađarske težnje da je, u sličnoj opasnosti 1832, spis bio ponovo štampan.¹¹ Osim historijskih dokaza, Škrlec je u prvom spisu osobito istaknuo nacionalnu heterogenost Ugarske, s nepunom četvrtinom njezina mađarskog stanovništva, i suprotstavio toj činjenici veliku proširenost slavenskog jezika, »ne samo u ostaloj Evropi nego čak i u samoj Ugarskoj«. Ta je misao o jezičnom jedinstvu slavenskih naroda postala dovoljno čvrst oslonac nacionalnoj ideji, koja se u Škrlečevu spisu, iako još u vrlo prigušenom obliku, oduprla mađarskom nacionalizmu. »Hrvatskom je narodu« — pisao je on, imajući pri tome na umu plemstvo — »posve isto, da li ga primoravaju na njemački ili na mađarski jezik, i da li to čini kralj ili to čine njegovi staleški drugovi«, jer »dati se prisiliti k tuđem jeziku, očit je biljeg ropstva«.¹²

Sličnu je misao izrazio drugi suvremeni ideolog hrvatskog plemstva — Josip Keresturi (1790). Premda je zastupao ugarsku državnu ideju i njezino proširenje duboko u Balkanski poluotok, odlučno je osuđivao mađarizaciju i branio latinski jezik u javnom životu kao jezik koji ne vrijeđa osjetljivost ni jednog naroda. I njemu je nasilno uvođenje mađarskog jezika bilo znakom neslobode, a osim toga se njime Južni Slaveni odbijaju od Ugarske.¹³

Škrlečevu autorstvu doista nema, pa Herkov smatra spis zajedničkim djelom hrvatskih nuncija ističući pri tom kao vjerojatnu suradnju Franje Bedekovića, ne može biti sumnje da je osnovni tekst morao poteći iz jednog pera. S obzirom na političko i književno značenje Nikole Škrleca, F. Šišić, Hrvatska povijest III, 39 i 43, s razlogom je zaključio da je taj spis »zacijelo« on napisao.

¹¹ »Fundamenta quibus ostenditur tres inferiores Sclavoniae Comitatus semper ad iurisdictionem Regni et Bani Sclavoniae pertinuisse.« (Zagrabiense Calendarium ad annum Jesu Christi M.DCC.XCI.) Oba spomenuta Škrlečeva spisa izdana su troškom biskupa Vrhovca. Herkov, n. dj., 13—17, osporava Škrlečevo autorstvo i ovog spisa dokazujući da je »gotovo doslovni tekst« B. A. Krčelić dodao još 1764. svom rukopisu o pečujskoj biskupiji (15). Pri tom opravdano ističe da ni Krčelić niti Nikolin sinovac Adam ne spominju Škrleca kao njegova autora. Iako se preko ovih argumenata ne može olako prijeći, Nikolino je autorstvo ipak veoma vjerojatno. Još za njegova života (1798) prvi mu je taj spis pripisao J. Chr. Engel, a spis je 1790. prvi put i objavljen. Pored toga, Škrlec je 1784. kao protonotar iznio pred Ugarski sabor hrvatska gravamina — što i Herkov konstatira —, pa iako se Fundamenta pri tom izričito ne spominju, autorstvo Nikole Škrleca koji 1790. kao nuncij sudjeluje u njihovu objavljivanju nije nipošto isključeno. Utoliko više jer je on 1764. kao prabilježnik kraljevstva bio najpozvaniji da brani cjelovitost Trojedinice.

¹² Pošto je spomenuo otpor na koji je naišla germanizacija Josipa II, Škrlec nastavlja: »[...] quid itaque mirum? si Croatica natio eundem de moderno inducendae linguae Hungaricae projecto, sensum foveat. Huic enim perinde est an ad Germanicam? vel Hungaricam? an a Rege? vel a Constati-bus cogatur.«

»...ad agnotam enim linguam cogi posse evidens est nota servitutis« (Fancev, n. dj., 36).

¹³ Usp. Tomo Matić, Josip Keresturi i njegovi pogledi na političke prilike poslije smrti Josipa II, Rad HAZU 270, 1941.

S neusporedivo više žestine i nacionalne samosvijesti oborio se na politiku mađarskog plemstva kajkavski komediograf Tituš Brezovački, ali je još s većim ogorčenjem napao samoga Škrlica i njegovu politiku uske suradnje s mađarskim plemstvom. U jednoj anonimnoj pjesmi na latinskom jeziku, koju je vjerojatno ispjevao ljeti 1790,¹⁴ taj je svećenik, doduše, optužio i svoga rodoljubnog biskupa Maksimilijana Vrhovca da se povezuje s Lutherom, ali je svu žuč izlio na »izdajnika« Škrlica i one koji — u doba kad cijeli svijet čezne za slobodom — »stavljaju tegotni jaram na vratove sami« i žrtvujući samostalnost zemlje »divljim Hunima« pomažu da se »hrvatsko ime i narod hrvatski zatre«. I on smatra nametanje mađarskog jezika okrutnošću i, osim u svom hrvatstvu kojim je obuhvatio svu Trojednicu, traži oslonac u cijelom »slavenskom« narodu i njegovoj povijesti, starijoj i slavnijoj od mađarske. Ne protivi se savezu s Ugarskom, ali savjetuje Hrvatima da »države sreću i poslove« u svojim rukama drži.

Možda je upravo pod dojmom ovih borbenih stihova, koji su kolali u prijepisima, ušla u predstavku Križevačke županije od 20. VII. 1790. prvi put prijetnja da se Mađarima, ako ustraju u svom pritisku na »prastari rod i narod ilirski«, odgovori »rođenim jezikom hrvatskim«, tj. kajkavštinom.¹⁵

Da misli ove vrste, u kojima se začinjala nacionalna ideja, nisu bile u ono vrijeme tako rijetke, dokazuje i predstavka kojom se Kraljevska akademija znanosti u Zagrebu, najviša školska ustanova u tadašnjoj Hrvatskoj, obratila 19. svibnja 1790. saboru s prijedlogom da se, uzimajući naročito u obzir mogućnost oslobođenja Bosne i Srbije u ratu koji se tada vodio s Turcima, podigne na stupanj sveučilišta. Njezina napomena o uklanjanju svih zapreka za dalji razvoj nauka — u vezi s gornjim prijedlogom — upućuje, možda, na svijest o potrebi jedinstvenoga književnog jezika za sve jugoslavenske zemlje.¹⁶

Štoviše, kada se poslije završenoga zajedničkog sabora, Hrvatski sabor 7. VI 1791. ponovo sastao da sasluša izvješće svojih nuncija i zauzme sta-

¹⁴ Prvi podatak o toj pjesmi koja se pod naslovom »Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae trium sororum recursus ad novum Pro-regem comitem Joannem Erdödy, ne suis priventur coronis, proinde et novo sponso Leopoldo ab Hungaria«, širila u prijepisu donio je još Johann Christian Engel, Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien [...], Halle 1798, 192 (ova je knjiga izašla kao II. svezak Engelova opsežnog djela »Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer«). Engel osuđuje pjesmu zbog njezine protumađarske tendencije kao »bezobraznu« (unverschämte).

Pjesmu je objavio tek Franjo Fancev, Iz latinske i hrvatske poezije Tita Brezovačkoga (Sitni prilozi za povijest hrvatske književnosti 5), Građa XI, 1932, a u hrvatskom prijevodu Stjepana Ivšića 1929 (Iz naše političke prošlosti, Hrvatska revija II, 209—216; preštampano u Hrvatski latinisti II, 1970, 866—871).

¹⁵ Usp. Ferdo Šišić, Hrvatska povijest III, 1913, 55, i Fancev, na i. mi., 213.

¹⁶ Tu je predstavku najprije objavio Fancev, Dokumenti, 142—144, a zatim je, zajedno s hrvatskim prijevodom V. Gortana, objavljena u Spomenici u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I, 1969, 142—144. Pod riječima »remotis omnibus literarum impedimentis« u toj predavci — prema mišljenju Fanceva — »može se naslućivati čak to, da je akademskim profesorima lebdjela pred očima potreba, da se nastava vrši na onakom narodnom jeziku, koji će jednako biti razumljiv Bosancima i Srbijancima kao i samim Hrvatima« (n. dj., XXIII).

jalište prema novostvorenim zakonskim zaključcima, on je, među ostalim, u interesu uzajamnog sporazumijevanja, istaknuo potrebu da se »ilirski jezik« (idioma Illyricum) predaje »u svim gimnazijama, akademijama, pa i na samom sveučilištu«, dakle i u užoj Ugarskoj.¹⁷

Na početku 1792. je Slavonac Franjo Bogdanić predao u Beču, gdje je trajno boravio, molbu da mu se dopusti izdavanje tjednika za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju na narodnom jeziku i u oba pisma, »ilirskom« (ćirilskom) i latinском.¹⁸ Namijenio mu je i zadaću da u posebnom prilogu njeguje »domovinsku povijest« i nastoji oko poboljšanja narodnog (tj. književnog) jezika. Pri tome je imao na umu ikavsko-ijekavsku štokavštinu, na kojoj je 1792. izdao i prvi dio svoje opće povijesti (»Događaji svieta«), uklanjajući iz nje, u duhu racionalizma, sva »otajstva [...] i pripećenja svrhunaravna«.¹⁹

Međutim, iako je Bogdanićeva molba bila već 6. ožujka povoljno riješena, ove prve hrvatske novine, koje su pod imenom »Glas od svijeh strana«, trebale izlaziti u Beču, nisu — iz nepoznatih razloga — nikada ugledale svjetlo. Istu sudbinu doživjeli su i svi ostali pokušaji da se pritisku mađarskog jezika suprotstavi narodni jezik. Od ideje, tek nabačene, do njezina ostvarenja bio je put još vrlo dalek. Uvođenju narodnog jezika u škole i zatim u javni život trebalo je da — za razliku od mađarskoga — prethodi odluka o izboru narječja koje bi moglo biti književnim jezikom na području cijele Hrvatske. »Horvatsko«, kajkavsko narječje nije tih uvjeta imalo, iako je moglo nadovezati na stanovitu književnu tradiciju i osloniti se na jezičnu sredinu Zagreba kao političkog i kulturnog središta. Prema tome, praktičnom rješenju ovog pitanja moglo se pristupiti tek pošto se teoretski riješe osnovna pitanja jedinstvenoga književnog jezika i pravopisa. Ali je, osim ove objektivne smetnje za odlučniju politiku otpora protiv mađarizacije, postojala i važna subjektivna zapreka koju je u sebi nosilo samo hrvatsko plemstvo. Ono je nastojalo da svakako produži s onom politikom koju je 1790, iz straha pred reformnim apsolutizmom, započelo i koja je u daljem radikaliziranju francuske revolucije nalazila novo opravdanje. Zbog toga je ono u Hrvatskom saboru 1791. zaključilo da mađarski jezik uvede kao neobvezatan predmet u hrvatske škole,²⁰ a taj je zaključak 1792. uzakonio i Ugarski sabor,

¹⁷ Svom zaključku o postavljanju profesora »Idiomatis Hungarici« na zagrebačkoj Akademiji Sabor dodaje: »[...] una autem quia Idiomatis Illyrici summa necessitas esset, tum, quod hujus Idiomatis Homines non tantum in h's Regnis, sed et ipso Regno Hungariae infinito numero continerentur, cum vero, quod Domini Hungari possint ac debeant, in his autem Idiomatis Illyrici potissimus usus sit, idem Idioma Illyricum in omnibus Gymnasiis, Academicis ac ipsa etiam Universitate tradatur.« (Zaključci Hrvatskog sabora IX, 88.)

¹⁸ Usp. o tome novu građu koju je objavio Slavko Gavrilović, Pokušaj Franje Bogdanića oko izdavanja narodnih novina 1792—1793, Godišnjak FF u Novom Sadu X, 1967, 133—142. (Protivno naslovu ovog priloga, objavljena građa potječe isključivo iz g. 1792.) Autor donosi u prilogu faksimile »složiteljeva« — kako se Bogdanić sam naziva — »Navištenja« (latinicom) odnosno »Objavljenja« (ćirilicom) koj m 18. ožujka poziva »ilirički narod« na pretplatu.

¹⁹ Dan. Emir Bogdanić, Događaji svieta I, Beč 1792. (povijest starog vijeka do Kirove pobjede nad Krezom).

iako je prvobitno nastojao da i u Hrvatskoj bude nastava mađarskog jezika obvezatna.

S više odlučnosti, ali bez ikakva uspjeha, hrvatsko je plemstvo još 1790. zahtijevalo da se s priznanjem Ugarskoga namjesničkog vijeća uzakoni i njegovo vremensko ograničenje, a Sabor je 1790. i 1791. istaknuo zahtjev za ukidanjem Varaždinskoga generalata i Ugarskog primorja. Ali svi su politički i teritorijalni zahtjevi uopće propali zbog zajedničkog otpora i mađarskog plemstva i dvora. Od toga je vremena Hrvatski sabor na više decenija (do 1832) izgubio svako značenje i tek se sastajao da uoči zajedničkog sabora izabere svoje nuncije i zatim, poslije njegova zaključenja, primi njihov izvještaj. Banska čast ne samo da nije uspostavljena u nekadašnjoj moći, kako je to sabor želio, nego je ban — baš po tome što mu je priznato pravo da sudjeluje u radu Ugarskoga namjesničkog vijeća — postao u svemu ovisan o njegovu predsjedniku, palatinu-nadvojvodi. Odgovornost hrvatskog plemstva za takve posljedice njegove politike umanjuje ponešto činjenica da je priznanje ugarske vlade bilo samo formalan akt kojim je uzakonjena jedna već 1779. izvršena promjena i da je dalji razvoj događaja, sve do 1825, bio u političkom pogledu podjednako nepovoljan i za hrvatsko i za mađarsko plemstvo. Tek što je 1813. nestalo opasnosti od francuske revolucije i njezina baštinika Napoleona, bečki im je dvor objema ponovo nametnuo apsolutizam. Za vrijeme revolucionarnih i napoleonskih ratova od 1792. dalje, oboje se plemstvo — nastojeći da prije svega očuva feudalne društvene odnose — sve više približavalo dvoru i najzad se sasvim odreklo prvobitne namjere da samo provede u njima neke neophodne reforme. Hrvatski je sabor, štoviše, već 1791. uzalud pokušao da Hrvatsku izuzme iz zakonskog zaključka zajedničkog sabora kojim se kmetovima priznaje sloboda uvjetnog seljenja.²¹

Ubrzano jačanje reakcije poslije ulaska u rat protiv Francuske 1792. odrazilo se 1793. osobito na slobodi štampe, koja je bila podvrgnuta oštroj cenzuri, i na djelatnosti tajnih društava, uglavnom slobodnozidarskih, koja su bila zabranjena. Ali je takav razvitak koji je svako reformno nastojanje, ma kako ono bilo umjereno, učinio pogotovu nemogućim, utjecao na radikalnije elemente među ugarskim plemstvom da usvoje ideje francuske revolucije i da im, u očekivanju njezina pobjedonosnog pohoda, utru put u mađarsko društvo. Tim je težnjama dao 1794. organizacijsku podlogu bivši franjevac Ignjat Martinović, po ocu srpskog porijekla, ali još od djetinjstva pomadžaren. Iako su oba tajna društva, koja je on osnovao, za svoga tromjesečnog opstanka okupila vjerojatno oko 100 članova, nije ni on sam u svojim programatskim spisima (»Katekizmima«) došao do jasnih pogleda o revolucionarnoj izmjeni društvenog poretka. Najzad je sam, poslije svoga hapšenja u Beču, odao glavne sudionike i bio zajedno s četvoricom njih 1795. smaknut.²²

²⁰ Usp. Šišić, n. dj., III, 55. — U Saborskim zapisnicima iz g. 1791. nema zaključka koji bi izričito govorio o uvođenju mađarskog jezika kao neobvezatnog predmeta u škole, iako se u čl. 1. predviđa »ut in huius Academia professor idiomatis Hungarici ex fundo studiorum constituatur« (Zaključci Hrvatskog sabora IX, 88).

²¹ Reflexiones circa Objecta urbarialia (Prothocollo XI, 171—172).

²² O Martinovićevoj uroti v. Kálmán Benda, Istorija vengerskoga jakobinskoga dviženja, Acta historica V, Budapest 1958, i VI, 1959; Vaso Bogdanov,

Pristaša je imao i u Hrvatskoj, ali istraga nije mogla pronaći ni jednog od njih, iako su neke osobe koje je Martinovics u bilo kojoj vezi spomenuo, bile preslušavane. Zbog toga se ne može mišta određenije reći ni o djelatnosti komorskog revizora Josipa Kralja, koji je tek u početku 1795. dobio poziv da dođe u Peštu i ondje počinio samoubojstvo prije nego što je mogao biti uhapšen. Pouzdano se zna samo to da je pripadao tajnom društvu i da svoj zanos za revolucionarne ideje nije prikrivao.²³ Drugi vjerojatan sudionik tajnog društva bio je barun Siegfried-Heribert Taufferer, porijeklom iz Kranjske, koji je kao oficir služio isprva u Krajini, a zatim se bavio nekim privrednim poslovima. Pošto je pobjegao u Veneciju i stupio u francusku vojsku, organizirao je dobrovoljački zbor za borbu protiv Austrije u kojem je bilo krajišnika-vojnih bjegunaca. Ali je već 1795. bio od Austrijanaca zarobljen i iduće godine pogubljen.²³

Iako suvremene vijesti daju djelatnosti »jakobinaca« u Zagrebu 1794. ponekad njemačko jezično obilježje,²⁴ sudjelovanje domaćih ljudi nesumnjivo dokazuje kajkavska pjesma koja se tada širila potajno Zagrebom i čak je o Uskrsu 20. travnja nađena kako visi na »drvetu slobode«. Osuđujući rat protiv revolucije, pjesma je pozivala na zajedničku borbu s Francuzom koji, u ime jednakosti, »za ves svet vojuje«. Optužujući svećenstvo, koje bi trebalo da u siromaštvu slijedi Kristov primjer, branila je Francuza od optužbe »da bi [...] tajal boga« i čak je njegovoj borbi dala božanski pečat; prema njoj je sam Bog izričito izjavio da vojuje na strani Francuza. A objavio je na kraju i to

Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića, Zagreb 1960, 225 (usp. i ocjenu J. Šidaka u JIČ II, 1963, br. 1, 84—88); te J. Šidak, Martinović Ignjat, EJ 6, 1965, 30—31. — Tekst »Katekizma ljudi i građana« donosi u prijevodu V. Bogdanov, n. dj., 31—46.

²³ Usp. Igor Karaman, Komorski zemljišni posjed u Hrvatskoj i »jakobinac« Josip Kralj, Radovi FF, Odsjek za povijest 3, 1960.

Pisac ovih redaka smatrao je, na temelju dotadašnje literature (usp. Odjeci Francuske revolucije i vladanje Napoleona I u hrvatskim zemljama, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, 89) da je tajnom društvu pripadao i barun Siegfried-Heribert Taufferer, bivši krajiški oficir koji je 1794. pobjegao k Francuzima i u njihovoj službi osnovao »hrvatsku legiju« za borbu protiv Austrije. Pretpostavio je, štoviše, da je Taufferer podigao u Zagrebu na Uskrs 1794. »drvo slobode«, simbol revolucije, i da je ondje uopće širio prevratne ideje.

Medutim, Dana Zwitter-Tehovnik, Wirkungen der Französischen Revolution in Krain, Veröffentlichungen des Historischen Instituts der Universität Salzburg, Wien—Salzburg 1975, dokazala je s pomoću do tada neiskorištene arhivske građe da Taufferer nije o Uskrsu 1794. boravio u Zagrebu niti je ondje bio zatvoren. Njegova dobrovoljačka legija nije se nazivala »hrvatskom«, iako se znatnim dijelom sastojala od dezertera-krajišnika.

Godine 1795. Taufferer je od Austrijanaca zarobljen i kada je pariška vlada odustala od toga da zahtijeva njegovo oslobođenje — imao je čin pukovnika pridijeljena generalnom štabu francuske armije na talijanskom bojištu — osuđen je od vojnog suda na smrt i pogubljen iduće godine.

²⁴ Na sprijeda spomenutom »drvetu slobode«, kako izvješćuje zagrebački podžupan J. Novosel 4. svibnja ugarskom palatinu, bio je privezan natpis gotičom: »Es lebe die Freiheit und Gleichheit.« (Usp. J. Šidak, Dva priloga za hrvatsku povijest, Arhivski vjesnik IX, 1966, 135.)

da želi seljaku vratiti »kaj je imal v paradizu«, pa pjesma slikovito opisuje i teški život kmeta pod nesmiljenim pritiskom njegova »gospona«. Ta se pjesma proširila u prijevodu i među mađarskim »jakobincima« pa je značajnu ulogu odigrala i u istrazi koja je protiv njih povedena.²⁵ Dvije godine kasnije, potkraj 1796, pojavila se u Zagrebu opet jedna pjesma na kajkavskom narječju, jednakog oblika i srodnog sadržaja, koja je sadržavala još težu osudu svećenstva i feudalnih odnosa. Nesumnjiva ovisnost ove pjesme o prvoj upućuje na isti izvor — krug svjetovnjaka, možda iz redova bivših Martinovicsevih sumišljenika, koji su pristajali uz ideje francuske revolucije.²⁶

Martinovics je, između ostaloga, teretio u svojim iskazima i biskupa Vrhovca kao izrazitog demokrata koji među klericima širi revolucionarne spise, a možda je ili sam ispjevao spomenutu pjesmu ili je ona nastala pod njegovim okriljem. Iako je Martinovics već 1791/2, kada se nalazio u tajnoj službi dvora, dostavljao o Vrhovcu teške optužbe — ma kako one bile besmislene —, biskup je uspio da se dostojno opravda.²⁷ Bio je tada izložen osudama i zbog štampa-

²⁵ Tek kada je Kálmán Benda pronašao potpun tekst ove pjesme i 1956. ga publicirao (Kroatisches Freiheitsgedicht aus dem Jahre 1794, Studia slavica Academiae scientiarum hungaricarum II, 384—387), moglo se pouzdano utvrditi da taj tekst iz g. 1794. nije istovjetan s onom pjesmom sličnog sadržaja i oblika iz koje je T. Smičiklas 1879, u svojoj »Poviesti hrvatskoj« II, 399, citirao dvije strofe, datirajući je godinom 1794.

Pošto je pisac ovih redaka u »Historijskom zborniku« IX, 1956, 184—186, proveo analizu tih tekstova, došao je — protivno dotadašnjem mišljenju — do zaključka »da su pred nama dvije različite pjesme, srodne po obliku i sadržaju«. Taj zaključak potvrdio je i nedavni nalaz pjesme koju je Smičiklas citirao (usp. o tome Olga Šojat, O dvjema kajkavskim revolucionarnim pjesmama iz kraja osamnaestog stoljeća, Croatica I, 1970, 211—236, i Wolfgang Kessler, Der Bauer als Ziel politischer Agitation, u zborniku »Der Bauer Mitteleuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrh.«, Köln—Wien 1973, 215—242).

Osim dvaju prijepisa, koje je našao K. Benda, u istražnim je spisima o biskupu Vrhovcu Istvan Széeli naišao kasnije na treći prijepis koji je, s faksimilom, objavio u svojoj knjizi »Hajnóczy és a délszlávok« (Novi Sad 1985). Za razliku od prva dva, pisana slovačkim (!) pravopisom, ovaj je rukopis »pisan pravopisom koji se upotrebljavao u Zagrebu i okolici«, pa pogreške u tekstu »nisu ortografskoga karaktera«. Prema tome, zaključuje O. Šojat (n. dj., 223), njegova prepisivača »treba tražiti u intelektualnim krugovima tadašnjega Zagreba i, eventualno, njegove okolice«.

S obzirom na rezultate istraživanja D. Zwitter-Tehovnik (v. prethodnu bilješku) otpada kao neopravdana pretpostavka, koju je zastupao i pisac ovih redaka, da je autorom pjesme bio S. H. Taufferer.

²⁶ Tekst pjesme, s naslovom »Fama volat«, donosi u cjelini O. Šojat u svom prilogu (v. bilj. 25).

²⁷ S obzirom na proizvoljnu tvrdnju Bogdanova, n. dj., 180, da je Martinovics biskupa »veoma inteligentno i odlučno uzeo u obranu, i to s uspjehom«, treba konstatirati da je tek na temelju njegova iskaza od 21. X. 1794. pokrenuta istraga i protiv Vrhovca, a da je Martinovics u svojim izvještajima Leopoldu II. već 1791. i 1792. optuživao biskupa kao opasnog protivnika postojećeg poretka i monarhije koji bi, štoviše, bio »šef jezuitizma u Hrvatskoj«. Osim toga je u istrazi 1794, bez ikakva razloga, osumnjičio Vrhovca kao autora ili sukrieva u postanku kajkav-

rije koju je iste godine (1794) osnovao u Zagrebu, s ciljem da promiče čast »ilirskog jezika«. U njoj su se od tada štampale različite knjige na latinskom, njemačkom i osobito narodnom jeziku, i to u kajkavskom (horvatskom) narječju. Osim znanstvenih djela A. Blaškovića i P. A. Katančića, pisanih latinskim jezikom, ondje su ugledali svjetlo: Kornigova njemačka gramatika »hrvatskog« jezika (1795), Vrančićev prijevod Robinzona, izrađen iz »ljubavi i nagnjenosti protiv domovini i odičenomu jeziku njenomu« (1796), i jedno od najznačajnijih djela tadašnje hrvatske književnosti — »Temelj žitne trgovine polag narave i događajev [...]« (1796) Josipa Šipušaa.²⁸

Taj je Karlovčanin dobro poznao suvremenu ekonomsku i drugu literaturu i pristajao uz učenje A. Smitha.²⁹ Razmatrajući pojavu općenite skupoće i nestašice žita u Hrvatskoj, on je rješenje nalazio u ograničenju izvoza i reguliranju cijena na tržištu posredstvom državnih skladišta — povodeći se nesumnjivo za primjerom javnih ambara u Vojnoj krajini. Iako se, dakle, ograničio na neka pitanja neposredne životne svagdašnjice, ipak je u predgovoru svojoj knjizi — upravo iz potrebe te iste svagdašnjice — skrenuo pažnju na pitanje jedinstvenoga književnog jezika za sve hrvatske zemlje, koje mu se, samo po sebi, nametnulo kad je odlučio da piše narodnim jezikom. Iako je opravdano predviđao da »kod našeg slavnog (tj. slavenskog) naroda [...] još dugo [...] ima do take sloge« kakvu pokazuje primjer njemačkoga književnog jezika, ipak je izrazio uvjerenje da se jedan od osnovnih uvjeta za nacionalno jedinstvo, kojega se potreba sve više osjeća, sastoji u odgovoru na pitanje: »kakvog dijalektusa vsaki u pisanju knjig držati bi se moral«. Pri tom je smatrao neophodnim da se ljudi nauče »čistije govorit i pisat«, što upućuje na zaključak da kajkavskom narječju, na kojem je i sam pisao, nije dosudio ulogu jedinstvenoga književnog jezika.³⁰

Šipuševa misao o takvom jeziku za svu Trojednicu — iako ove u zbilji još nije uopće bilo — imala je uskoro izgleda da dobije čvršću političku podlogu o priključenju, do tada mletačke, Dalmacije hanskoj Hrvatskoj. Na tome je 1797, kad je s propašću Republike odjednom prestala i njezina stoljetna vlast u Dalmaciji, ozbiljno poradio i biskup Vrhovac nastojeći da u dalmatinskim arhivima pronađe dokumentarnu građu kojom bi se taj politički cilj mogao potkrije-

skog Pamfleta (v. bilj. 25). Usp. dokumente koje donosi Kálmán Benda, A magyar jakobinusok iratai II, 1952, 471, 487, 489 i 687, i ocjenu J. Šidaka o knjizi Bogdanova u JIC-u 1963, br. 1, 86.

Vrhovčevo članstvo u slobodnozidarskoj loži »Prudentia« u Zagrebu od 1778. do 1785. nesumnjivo je utvrdio J. Kolanović, Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca, Croatica Christiana periodica 7, 1981.

²⁸ O radu Vrhovčeve tiskare v. Velimir Deželić, Biskupska a zatim Novoselska tiskara u Zagrebu (1794—1825), Narodna starina 10, 1925, 96—126 (s popisom sviju njihovih izdanja).

²⁹ Prema saopćenju W. Kesslerera (HZ XXVII—XXVIII, 1974—75, 418), Šipuš je 17. listopada 1793. prešao iz peštanske akademije na sveučilište u Jeni, gdje je, između ostaloga, od 1793—95. slušao predavanja glasovitog historičara A. L. Schlözera o statistici i politici. Prema tome, netočno je mišljenje, do danas uvriježeno, da je Šipuš bio karlovački trgovac.

³⁰ Tekst Šipuševa »Predgovora« donosi u cjelini Fancev, Dokumenti, 38—42.

piti i da u dalmatinskom kleru, uglavnom franjevačkom, nađe za nj potrebnu potporu.³¹ Ali se to nastojanje slomilo na otporu bečkog dvora.

Dalmacija se u času propasti Mletačke Republike našla u prvi čas u potpuno neizvjesnom položaju. I u njoj su ideje francuske revolucije naišle još prije 1797. na neki odjek, ali se on ograničio na pojedince među pučanima u gradovima, koji su i inače bili poznati kao protivnici plemićkog monopola vlasti u njima. U Splitu su se na javnim mjestima pojavile 1792. tri satire u kojima se, među ostalim, napadalo svećenstvo i koje su, podsjećajući na primjer Francuza, pozivale »narod splitski« na oružanu borbu. Vjerojatno su potekle iz kruga oko Jurja Matutinovića, koji je, zajedno sa svojim prijateljima, bio 1793. izveden pred sud zbog bunjenja puka protiv plemićkog vijeća.³² Da se u tom slučaju nije radilo o nekoj široj organizaciji i čvršćem osloncu na gradski puk, pokazali su događaji u vezi s padom Republike.

Premda su uvjeti primirja u Leobenu, sklopljenog između Francuske i Austrije (18. travnja 1797), ostali javnosti nepoznati, ipak su uvođenje demokratske vladavine u Veneciji i povratak vojnika pod vodstvom Matutinovića, kao njihova pukovnika, iz Venecije kući uznemirili zemlju. Taj je nemir franjevac Andrija Dorotić pokušao da jednim proglasom od 12. lipnja 1797, mjesec dana poslije propasti aristokratske vladavine u Veneciji, usmjeri protiv »jakovljevac (tj. jakobinaca) i Čifuta ili Žudija« u novoj vladi i da, u ime »katoličanske vire«, upozori »narod dalmatinski«, do sada vjeran »privedromu duždu mletaškomu«, da je opet stekao svoju »prosnost« i da se može »priložiti« komu hoće.³³ O mekoj nacionalnoj ideji ili oživljavanju neke historijske tradicije nije bilo u tom proglasu ni riječi.

Dorotićev je proglas dao poticaj gradskom puku i težacima u dalmatinskim komunama da u tim danima očiglednog bezvlašća, okrećući se protiv »jakovljevaca«, pokušaju sami promijeniti politički i društveni poredak u nekim komunama.

2. Hrvatske zemlje od pada Mletačke Republike do dolaska Francuza (1797—1805)

U skladu s odredbama primirja sklopljena između generala Napoleona Bonaparte i Austrije u Leobenu, francuska je vojska 17. svibnja 1797. ušla bez borbe u Veneciju i unatoč zamjeni njezina aristokratskog uređenja demokratskim, koje je bilo sklono Francuskoj, učinila je kraj drevnoj Republici.

³¹ Usp. Stj. Antoljak, Jedan nepoznat akt o nacionalnom radu biskupa Maksimilijana Vrhovca, Croatia sacra 13—14, 1937, 119—121.

³² Nada Beritić, Matutinovićev proces u Splitu 1793. godine, Analí Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku IV—V, 1956, 571—582.

³³ Iako Grga Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797—1814), Rađ JAZU 269, 1940, 15, pripisuje autorstvo toga proglasa A. Dorotiću tek sa stanovitom suzdržljivošću, ocjenjujući ga kao »najvjerojatnije«, ima više suvremenih ili vremenom bliskih podataka dostojnih vjere koji to autorstvo čine nesumnjivim. Usp. Mate Ostojić, Fra Andrija Dorotić i Njegova Pjesma, Spljet 1895, 8—9.

Austrijska je vojska, dakle, već prije mira uglavljena u Campo-Formidu³⁴ 17. listopada mogla započeti s okupacijom dotadašnjih mletačkih posjeda koji su Austriji odstupljeni kao naknada za znatne zemljišne gubitke na Zapadu. Od prve polovice lipnja do sredine srpnja ona je zauzela sav teritorij mletačke Istre i kvarnerske otoke koji su tada pripadali mletačkoj Dalmaciji, a potkraj mjeseca lipnja pristupila je i okupaciji dalmatinskog kopna koju je, zajedno s otocima i Bokom, završila do konca ljeta.

U času poloma starih vlasti puk se u nekim istarskim komunama digao protiv plemića, optužujući ih zbog izdajstva prema Republici, ali do nekih težih nemira nije ondje došlo, a austrijska je vojska uskoro potpuno osigurala unutrašnji red i postojeći poredak.³⁵ Tek se na kvarnerskim otocima, prema svjedočanstvu jednog suvremenika, puk ponadao da će doći do neke promjene u njegovu odnosu prema vlasteli, vezujući tu nadu uz očekivani dolazak Francuza.³⁶ Ubojstvo jednog plemića u gradu Cresu natjeralo je sve tamošnje plemićke obitelji da se sklone u Lošinj, a austrijska je vojska, čak i na otoku Pagu, dočekana s jasno izraženim otporom. Seljaci su na otoku Rabu uzalud nastojali da se barem njihova podavanja vlasteli u naravi smanje na trećinu.³⁷ Ni kasnije nije austrijska uprava mijenjala zatečeno stanje, osim što je, zadržavajući komunalno uređenje, podijelila novostečeno područje u kotareve, a u plemićka vijeća komuna uvela i predstavnike građana kojima je omogućila slobodan pristup javnim službama. Do kraja svoje prve vladavine 1805. Austrija nije bivši mletački dio Istre priključila svom dotadašnjem posjedu, nego ga je, kao i Dalmaciju s Bokom, podredila Dvorskoj komisiji, sa sjedištem u Veneciji, koja je bila neposredno ovisna o centralnoj upravi. Međutim, iako je zadržala neke carine, znatno je olakšala gospodarski razvoj Istre uvođenjem slobode trgovanja.

Budući da su uvjeti leobenskog primirja bili zadržani u tajnosti, nestanak stare vlasti izazvao je u Dalmaciji tešku pomutnju. Nova demokratska vlada u Veneciji naišla je ondje na povoljan odjek samo u rijetkih pojedinaca, a ni poticaj nekih Bokelja da se Boka, s Dalmacijom, proglasi neovisnom republikom nije ostavio nekoga dubljeg traga.³⁸ Mada je i Dorotičev proglas prepuštao narodu dalmatinskom na volju da se možda i potpuno osamostali, ipak je u obrazovanijem dijelu klera i vlastele prevladalo uvjerenje da se najpogodniji izlaz može naći u povratku »ugarskoj kruni«, kojoj je Dalmacija u času prelaska pod mletačku vlast na početku 15. stoljeća pripadala. Iako je Dalmacija tijekom 18. stoljeća imala različitih veza s gornjim hrvatskim krajevima, od trgovačkih

³⁴ Taj se mir uobičajilo u literaturi nazivati kampoformijskim, ali ime sela, u kojem je on utanačen, glasi zapravo Campo-Formido.

³⁵ Usp. o prvoj austrijskoj vladavini u Istri Božo Milanović, Hrvatski narodni preporod u Istri I, Pazin 1967, 15—22.

³⁶ Prema suvremenom svjedočanstvu u rukopisu D. Giac. Galzigne, Arbe 1797, Notizie storiche, sacre, politiche, profane e curiose (prijevod u odlomcima objavio je Ciprijan da Crnota u »Obzoru« 5—12. II. 1908), puk je u Rabu »veoma ražalošćen radi austrijske zapreme, jer je očekivao Francuze, kojih sredstvom se je nadao, da će poboljšati svoje prilike« (s. d. 18. VI; na i. mj., br. 36).

³⁷ Galzigna, n. dj., na istom mjestu.

³⁸ Usp. Pavao Buforac, Boka Kotorska nakon pada mletačke republike do bečkog kongresa (1797—1815), Rad JAZU 264, 1938, 163, i G. Novak, n. dj., 11.

do kulturnih, pa je živo sudjelovala i u migracijskim strujama koje su tada naseljavale krajeve nedavno oslobođene od Turaka, osobito Slavoniju, u tom se nadovezivanju na davnu državnopravnu tradiciju nije još mogla očitovati neka izrazitija nacionalna ideja. Najdalje je u tom pravcu otišla adresa velikoga franjevačkog zbora, održanog 14. lipnja u Karinu, prema kojoj su poglavari iz 84 naselja i župa izrazili živu želju »da se združe s pukom kraljevstva hrvatskoga, s kojim bijahu u stara vremena kao združeni dio pridruženi kruni i kraljevstvu ugarskom.«³⁹ Uz tu je misao prionuo i dio pravoslavnih kaludera, predvođenih »generalnim vikarom« tamošnjega »hristijanskog naroda« Gerasimom Zelićem, koji su također već otprije podržavali dosta bliske veze s pravoslavnom hijerarhijom u sjevernim hrvatskim krajevima.⁴⁰

Na odluku vlastele da se podvrgnu vlasti Franje I. kao ugarskoga kralja svakako je utjecala i svijest o tome da je položaj njihovih staleških drugova u Ugarskoj i Hrvatskoj bio tada mnogo povoljniji nego u Austriji, gdje je plemstvo moralo čak plaćati porez. Ova se razlika i kasnije isticala kao važan argument u prilog sjedinjenju s Ugarskom.⁴¹ Najzad, bezvlade koje je nastupilo nakon smjene vlasti u Veneciji odjednom je pokolebalo davno ukorijenjene odnose u društvenom i političkom životu zemlje. Dorotičev proglas potaknuo je, doduše, široke slojeve na selu i u gradu da istupe protiv omraženih i bezbožnih »jakovljevac«, ali su se oni ubrzo okrenuli i protiv plemstva nastojeći da ga potisnu s vlasti i primoraju na ustupke u podavanjima. Taj spontani pokret, koji se odvijao pod zastavom stare Republike i s poklikom »Viva Šamarko« (Da živi sv. Marko, zaštitnik Venecije) nije bio ni od koga usmjeravan niti je imao neko vodstvo svjesno cilja za kojim treba da teži, ali se u njegovim anarhičnim ispadima, nasilju i protuslovljima dovoljno jasno izrazila sva društvena zbilja dalmatinskog puka. Težaci su na mnogo mjesta natjerali zemljovlasnike

³⁹ »[...] esponendo il vivo loro desiderio, che hanno di unirsi ai Popoli e al Regno di Croazia, con cui erano antiormente come parte annessa, uniti alla Corona e al Regno di Ungheria [...]« (Conte Rados Antonio Michieli Vitturi, Storia delle cose successe in Dalmazia dalla dissoluzione del veneto governo aristocratico fino all' Ingresso delle armi di S. M. Francesco II Imperatore e Re, Spalato 1883, 108; tekst adrese u prijevodu donosi G. Novak, n. dj., 12—13).

⁴⁰ Iako franjevačka adresa izričito tvrdi da se generalni vikar pravoslavnog stanovništva (Gerasim Zelić) izrazio suglasnim s njezinim sadržajem, iznenađuje da on sam u svojoj autobiografiji, koju je izdao u Budimu g. 1823, ne spominje uopće svoju suradnju s franjevcima. On isključivo govori o podvrgavanju pod »Austrijsku krunu«, za koju je, između ostaloga, agitirao i kod hrišćana u »Plavni« na bosanskoj granici (387). Boraveći po nalogu zadarskog »vladanja« u Gospiću, on je zajedno s kolonelom Francescom Danese uputio pismo »Cesaru u Beč« da primi Dalmaciju pod svoje okrilje (385).

⁴¹ Već g. 1797. bivši krajiški komandant barun Antun Knežević iznio je u kraćoj raspravi na »ilirskom jeziku« razlike u pravima i povlasticama između ugarskog i austrijskog plemstva, ističući da plemstvo može svoje stare privilegije očuvati samo priključenjem ugarskoj kruni. (U Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci nema te brošure; njezin sadržaj daje u sažetku anonimni izvjestitelj u svom izvještaju iz kraja 1799. g. — kako misli Antoljak, n. dj., 119^e — ili, vjerojatnije, 1800.)

da im smanje podavanja na peti ili sedmi dio uroda, mjesto trećine ili četvrtine koju su im bili prije nekog vremena nametnuli. Gradski je puk promijenio unutrašnje uređenje komuna, iako nije pri tom postupio svagdje na isti način. Na otoku Braču je puk, koji se isključivo sastojao od težaka, ukinuo čak i plemstvo i sva podavanja a vlastelinske šume proglasio vlasništvom općine.⁴²

Ovaj »skandalozni ustanak kolona«, te »divlje demokracije i komune koje su ustale protiv svakoga socijalnog reda« — kako su taj pokret ocijenili predstavnici nove austrijske vlasti koji su ga ubrzo zatim i ugušili⁴³ — pogotovu su među plemstvom i bogatim građanstvom djelovali tako da se dolazak austrijske vojske što više uskori. U tom ih je izdašno pomoglo i svećenstvo, koje je ponekad uspijevalo da svojim ugledom spriječi nasilne istupe puka, a i taj bi, protivno vlastitim interesima, sudjelovao u akciji za poziv austrijske vojske. Učinio je to i na — Braču.

S pojavom austrijske vojske odmah su poništene sve tekovine pučkog pokreta, pa i pismene obaveze vlastele na smanjena podavanja težaka.⁴⁴ Iako je general Mato Rukavina, koji je u tom uspostavljanju starog poretka sam najrevnije sudjelovao, kao vrhovni komandant prisizao stanovništvo na vjernost ugarskom kralju pa, prema tome, iz uvjerenja zastupao ideju o priključenju Dalmacije ugarskoj kruni a preko nje Hrvatskoj, na bečkom su dvoru njegov postupak odlučno osudili. Uzalud je i biskup Vrhovac, pomognut mitropolitom Stefanom Stratimirovićem, pokušao ljeti 1797. da s pomoću svećenstva pokrene u Dalmaciji akciju za sjedinjenje s Hrvatskom.⁴⁵ U nastojanju da to spriječi, dvor se između ostaloga mogao poslužiti i suradnjom A. Dorotića.

Boka kotorska, koja je i pod vlašću Venecije bila administrativno spojena s Dalmacijom, iako je od nje bila odijeljena teritorijem Dubrovačke Republike, doživjela je nakon pada mletačke vlasti u svemu sudbinu Dalmacije. Uza sve to je njezin položaj od početka pokazivao neka posebna obilježja. U njezinim je gradićima bilo dosta pristaša demokratske vlade u Veneciji, u kojoj

⁴² O pokretu težaka na ot. Braču usp. Stj. Antoljak, Bune pučana i seljaka, Zagreb 1956, 81—84.

⁴³ »[...] ed irrita la scandalosa insurrezione dei coloni, i quali mancando ai doveri di sudditanza, e di giustizia, ricasano al rispettivi patroni la contribuzione de' dominicali [...]« (Gen. Lusignan 17. VII. 1797; ap. Michieli Vitturi, n. dj., 54—55).

»[...] anzi vi trovai tante comunità democratiche e ribellantisi ad ogni ordine sociale, che certo nessuno degli uomini influenti in Dalmazia si sarebbe azzardato d'intervenire pubblicamente a favore nostro [...]« (General Matija bar. Rukavina 23. VII; ap. Tullio Erber, Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814, Programma dell' I. R. Gimnasio superiore in Zara [...] XXIX, 1885—86, 65.)

⁴⁴ »[...] che dichiarate, irritate nulle, e di niuna forza e valore le carte estorte in qualunque città, castelli, territori, isole e ville della provincia, perché ripugnanti alla giustizia, all'ordine, lesive delle leggi e turbative dei soliti metodi di contribuzione corse sotto l'ex veneto governo, debbano i coloni e lavoratori delle terre corrispondere alla mense vescovili, proprietari, affittuali, le decime ecclesiastiche, le dominicali, affitti, livelli nei modi e forme, e coi metodi costantemente osservati fino all' abdicazione della veneta aristocrazia [...]« (Gen. Rukavina u proglasu od 3. kolovoza; ap. Michieli Vitturi, n. dj., 55.)

⁴⁵ Usp. Antoljak, Jedan nepoznat akt [...], n. dj.

su se nalazila i tri Bokelja, a i vladika Petar I. pomišljao je na priključenje Boke Crnoj Gori, za čime je težilo njezino pravoslavno stanovništvo. Štoviše, pitanje o pripadnosti Boke još se postavljalo i za vrijeme konačnih mirovnih pregovora potkraj 1797, ali je pokrajinska skupština u Kotoru, već 8. srpnja, donijela zaključak o predaji Austriji, a na kraju kolovoza ušao je general Rukavina u Kotor i Budvu,⁴⁶ koju je 14. srpnja zaposjeo vladika Petar. Campo-Formidski mir je toj promjeni dao i međunarodno priznanje.

Unatoč tolikim prevratnim događajima u neposrednom susjedstvu Dubrovačke Republike, njezina zemljišna cjelovitost nije tada bila ni s jedne strane povrijeđena. Iako je i Dubrovnik ulazio u različite zamisli među sudionicima tih događaja, obzir prema sultanovu suverenitetu bio je od sviju njih pretežniji.

Odnosi unutar vladajućeg sloja, koji se nakon pomora stare vlastele za vrijeme potresa 1667. sve do potkraj 18. stoljeća sastojao od dva strogo odvojena reda vlastele, nisu ni pod dojmom tolikih promjena postali skladniji. Podvojili su ih i simpatije ili otpor prema Francuskoj, ali se njihova osnovna podjela u »sorboneze« i »salamankeze« nije podudarala s tim razlikama političke naravi, nego je do kraja ovisila samo o porijeklu, o tzv. »čistoći krvi«.⁴⁷

Nedugo poslije smirenja na granicama Republike došlo je u srpnju 1799. do pobune njezinih podanika u Konavlima i Vitaljini. Potakla ju je financijska politika dubrovačkog Senata koji je novim nametima nastojao pokriti povećane državne rashode i između ostaloga odredio prinudnu kupnju soli u točno određenim količinama i uz propisanu cijenu, znatno višu od dotadašnje. Ustanici su se obratili bečkom dvoru s molbom da ih Austrija primi u svoje podanstvo, ali je ona i sama svojim vojnim akcijama pridonijela da se buna u početku 1800. završi uzmakom ustanika i bijegom petorice njihovih vođa, koji su bili osuđeni na smrt, u tursko susjedstvo. Nešto kasnije je maksimum tlake ograničen jednim zakonom na devedeset dana, a propisan je i minimum plaće u hrani ili novcu za rad tlačnika.⁴⁸

Ni težaci u Dalmaciji nisu se lako mirili s povratkom na odnose u agraru koje su oni 1797. pokušali promijeniti. Otpor seljaka protiv zemljišnih posjednika u Kaštelima doveo je, štoviše, do oružanih sukoba s austrijskom vojskom u toku 1798/99. Ni u Boci nisu mnogi odustajali od prvobitne namjere da se priključe Crnoj Gori, pa su 1802—04. izbijali u Župi nemiri koje je morala ugušiti vojska.

Iako je austrijska vlast izričito potvrdila sve povlastice koje su pod prijašnjom vlašću uživala vijeća plemića i građana (cittadini) u pojedinim komunama, ipak je, kao i u Istri, omogućila također pučanima da preko građanskog vijeća, jednim dosta zamršenim postupkom, utječu na upravu komune preko

⁴⁶ Butorac, n. dj., 163.

⁴⁷ Žarko Muljačić, O strankama u starom Dubrovniku, *Anal. Hist. inst. JAZU u Dubrovniku*, V—VII, 1959, 25—40.

⁴⁸ O toj buni v. Stj. Antoljak, Konavoska buna u središtu jednog dijela evropske diplomacije (1799—1800), *Rad JAZU* 256, 1952 (usp. i ocjenu J. Sidaka u HZ VI, 1953, 129—130, u kojoj autor konstatira »da je poticaj za ustanak dalo povećanje poreznog tereta i da se u toku ustanka nisu druga pitanja ni postavljala«.)

svojih predstavnika. Inače je zadržala upravnu podjelu zemlje u komune s njihovim kotarevima, ali je ukinula dotadašnje funkcije komunalnih poglavara, zamijenivši ih svojim činovnicima. U javnom životu zadržala je i dalje talijanski jezik kao službeni, pa ga je kao nastavni uvela i u osnovne škole, koje je počela u većim mjestima otvarati. Od srednjih škola osnovala je samo nižu gimnaziju u Zadru, a kako se nastava i u njoj trebala odvijati samo na talijanskom jeziku, hrvatski jezik našao je utočište jedino u nastavi glagoljaških sjemeništa u Zadru (tzv. Zmajevičevo) i u Prikom kod Omiša. Reformna osnova guvernera grofa Petra Goëssa (1802—04), koji je, između ostaloga, pomišljao i na ukidanje Grimanijeva zakona o državnom vlasništvu zemlje u unutrašnjosti pokrajine — što su tek Francuzi proveli u život — ostala je na papiru. Korisnu novinu u daljnji razvoj Dalmacije unijelo je 1797. otvaranje tiskare u Zadru, prve u njezinoj povijesti.⁴⁹

Misao o ujedinjenju s ugarskom krunom i Hrvatskom i dalje se u Dalmaciji na različite načine ispoljavala, ali ju je Franjo I. odlukom od 17. listopada 1802, kojom je rješenje toga pitanja odgodio na neodređeno vrijeme, učinio nestvarnom. Tom je odlukom vladar uskratio svoju sankciju zaključcima Hrvatskog i Ugarskog sabora, održanih iste godine, u kojima su oni zahtijevali priključenje Dalmacije. Poticaj za tu akciju dala je Varaždinska županija, ali je tek Hrvatski sabor u travnju 1802, za razliku od županijskog zaključka koji se kretao u širem okviru »Ugarske krune i majke Ugarske«, stavio svojim nuncijima za zajednički sabor izričito u zadaću da porade oko neposrednog ujedinjenja Dalmacije, kao »integralnog dijela ovih kraljevina«, tj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, s Hrvatskom pod banskom vlašću. Na taj bi se način Dalmacija ponovo spojila sa »svetom krunom Ugarskog kraljevstva«.⁵⁰

U isto je vrijeme Ugarski sabor pokušao da u pitanju oporezovanja Hrvatsku liši i onog ostatka financijske posebnosti koji je ona čl. 59. od 1791. za sebe zadržala. Iako se Ugarski sabor, na temelju tog članka, obvezao da o kontribuciji Hrvatske raspravlja odvojeno, on je 1802. zaključio da o tom direktnom porezu ubuduće raspravlja zajedno s ugarskim. Municipalno pravo Hrvatske na polovicu porezne stope razrezane u Ugarskoj (media dica) nije se već ni prije moglo potpuno očuvati, ali je Ugarski sabor ovaj put oporezovao portu, poreznu jedinicu, u Hrvatskoj znatno višom stopom negoli u Ugarskoj. Spor koji je zbog toga izbio izravan je, doduše, 1804. povratkom na stari način raspravljanja, ali je media dica zadržala samo teoretsko značenje.⁵¹

U vihoru ratova poslije 1792. mađarsko je plemstvo potpuno napustilo svoje nedavne reformne težnje, ali se nije odreklo nastojanja da svemu ja-

⁴⁹ Usp. Josip Posedel, Zadar 1797—1813 (Zbornik Matice hrvatske »Zadar«, 1964), 201.

⁵⁰ Hrvatski sabor od 7. i sl. dana travnja 1802. nalaže u instrukciji svojim nuncijima da uznastoje »ut integrans haec Regnorum Pars iisdem Iure postliminio sub legali ab Autoritate Banali dependentia reapplietur, sicque Sacrae Regni Hungariae Coronae reuniatur«. (Zaključci Hrvatskog sabora IX, 1777—1803, 1974, 69.)

⁵¹ Usp. dokumente koje o tom pitanju donosi Gyula Miskolczy, A horvát kérés története és irományai a rendi állam korában I, Budapest 1927, 446—454.

vnom životu Ugarske utisne mađarsko nacionalno obilježje. Ugarski sabor koji je zasjedao u vrijeme trećega koalicijskog rata protiv Francuske potkraj 1805. zaključio je da se mađarski jezik uvede u sudove i neke grane uprave na cijelom teritoriju Ugarske. Protest hrvatskih nuncija, koji je biskup Vrhovac odlučno podupro svojim istupom u velikaškoj kući, spriječio je da se taj zaključak protegne i na Hrvatsku.

Vrhovac je tom prilikom navijestio da će Hrvati, ugledajući se u Mađare, uvesti u svoje urede »ilirski jezik« (lingua illyrica). Kao rođeni štokavac zacijelo je pri tome pomišljao na štokavsko narječje, koje se u pravilu i nazivalo ilirskim.⁵² Hrvatsko plemstvo, okupljeno u svom saboru, nije se pokazalo spremnim da ide tim putem. Ono se doduše s razlogom zalagalo za latinski jezik kao službeni u zemlji u kojoj Mađari čine samo trećinu stanovništva i uz to je odlučno branilo municipalno pravo Hrvatske da sama sebi određuje jezik javnog života. Ono je, najzad, zbog nepoznavanja mađarskog jezika bilo i neposredno ugroženo u svom nastojanju da i dalje zadrži mogućnost namještanja u zajedničkim uredima.

Suprotstavljajući se težnjama mađarskog plemstva, Hrvatski je sabor 28. studenog 1805, u svom 5. članku, priznao učenje mađarskog jezika korisnim i preporučio mladeži da taj jezik nauči, ali je zaključio i to da se »nikada ugarski jezik ili bilo koji drugi osim jedinog latinskog« ne smije upotrebljavati kao službeni, jer bi u protivnom »propali i kultura i narod, koji ne bi naposljetku razumijevao više svojih prava i zakona.«⁵³ Ta su prava i zakoni bili, dakako, pisani isključivo latinskim jezikom, a na istom jeziku bio je sastavljen i original Verböczyjeva zakonika, toga zaloga staleških povlastica za ugarsko i hrvatsko plemstvo. Svoj zaključak o latinskom kao jedino dopuštenom službenom jeziku u Hrvatskoj, koji je Franjo II. 25. veljače 1806. sankcionirao, Hrvatski će sabor poništiti tek gotovo pola stoljeća kasnije (1847).

Za uvođenje narodnog jezika u javni život nedostajali su tada neki bitni preduvjeti koji nisu ovisili o držanju plemstva. Iako se u književnosti kajkavskih Hrvata već od kraja 16. stoljeća opaža više ili manje svjesna težnja za usvajanjem različitih elemenata iz štokavskog narječja, koje je u 18. stoljeću već pokazivalo osnovna obilježja standardnog jezika u većem dijelu hrvatskog naroda,⁵⁴ ipak je posebna jezična tradicija bila u njih još uvijek duboko

⁵² Usp. Šišić, n. dj., III, 123.

⁵³ »Art. 5. De usu linguae Latinae in his regnis retinendo. Reflexe ad art. 4. novissimae diaetae porro necessarium inveniunt et commendant SS. et OO. ut iuventus in condensanda lingua Hungarica vel ipsa ratione intimi cum regno Hungariae nexus id deposcente sedulo contendat.

Statuunt autem porro, ne in regnis his eorundemque negotiis seu iudicialibus seu politicis ullo unquam tempore linguae Hungaricae aut cuiuscunque alterius praeter solam Latinam usus fuit [...] non vanus supererit metus, culturam et nationem eiusdem ab exemplo reliquarum linguarum eruditarum eousque interituram, ut propria regni acta et iura passim nec intelligi, nec solidioris scientiae et melioris literaturae rudimenta ex ipsis, qui soli fere adhuc supersunt, fontibus hauriri queant.« (Miskolczy, n. dj., I, 454/5.)

⁵⁴ Usp. Dalibor Brozović, O početku hrvatskog jezičnog standarda, Kritika III, 1970, br. 10, 21—42, i Hrvatski književni jezik u 18. stoljeću, Zbornik zagrebačke slavističke škole III, 1976, 75—85.

ukorijenjena. Na početku 19. stoljeća je ona, štoviše, obogatila hrvatsku književnost dvjema izvornim komedijama Tita Brezovačkog (Grabancijaš dijak, 1804, i Diogeneš ili sluga dveh zgubljenih bratov, 1804. ili 1805), u kojima se, osim kajkavskoga jezičnog izričaja, u svoj svojoj punoći odrazio tadašnji svakodnevni život.⁵⁵ Pretpostavka prema kojoj je iz pera Brezovačkog potekla i proturevolucionarna pjesma što je 1801. objavljena pod naslovom »Horvat Horvatom horvatski govori« pokazala se netočnom.⁵⁶ Svakako je vrijedna pažnje činjenica da se i tada još osjetila potreba da se stihovima namijenjenim seljaku-kmetu suprotstavi dvjema revolucionarnim pjesmama iz sredine 90-ih godina u istom obliku obrana postojećega društvenog poretka. Komedije Brezovačkoga, u kojima su se izrazile i neke izrazito demokratske, plebejske crte, obilježile su vrhunac kajkavske književnosti u Hrvata. Poslije njihove pojave nastupilo je razdoblje stvaralačke nemoći koje je, pored ostaloga, utjecalo na konačno napuštanje književne kajkavštine u prilog štokavskog narječja.

Neke druge znatnije književne ili jezične djelatnosti nije tih godina u Zagrebu bilo. Biskup Vrhovac je poslije iznuđene prodaje svoje tiskare 1796. izgubio — kako još 1802. priznaje — svaku volju da unapređuje »ilirski jezik«.⁵⁷ Uza sve to je interes za jezična i pravopisna pitanja bio dosta živ izvan Zagreba, a posebno mu je obilježje utisnula težnja da što više obuhvati svu raznolikost pojedinih narječja i pripomogne jedinstvu u načinu pisanja.

Dok je vojni auditor, Riječanin Josip Završnik, zasnovao 1801. latiničku ortografiju kojoj je dosudio općeslavensku primjenu, a kao jedinstveni književni jezik preporučio dubrovačku štokavštinu⁵⁸ — u oba je pravca prethodio Lj. Gaju —, dubrovački franjevac Joakim Stulli (Stulić) izdao je iste godine u Budimu prvi svezak svoga golemog rječnika, u kojem je obuhvatio sva narječja »ilirskog« jezika, i po mnogim njegovim osobinama učinio ga neophodnom podlogom za sav kasniji leksikografski rad u Hrvata i Srba.⁵⁹ Na istim je osnovama izradio svoj »Ričoslovník iliričkoga, italianskoga i nimačkoga jezika« Istranin Josip Voltić (Volliggi), namijenjen praktičnoj upotrebi (Beč 1803). U njemu je dotjerao tadašnji slavonski pravopis i učinio ga najprikladnijim od tada upotrebljivanih načina pisanja na hrvatskom jezičnom području. Budućem preporodnom pokretu prethodio je i svojim slavenskim

⁵⁵ Usp. Slavko Batušić, *Komediografija Tituša Brezovačkoga*, Stari pisci hrvatski 29, 1951, XXVI i XXXIII—XXXIV, te Franjo Švelec, *Društveni odnosi u komedijama Tita Brezovačkoga*, *Mogućnosti* XXV, Split 1978, 201—218.

⁵⁶ Da ova pjesma ne potječe od T. Brezovačkoga, kako je nagađao F. Fancev, nego od kapucina Grgura Maljevca, dokazao je Milan Ratković, *O autorstvu pjesme »Horvat Horvatu horvatski govori«*, *Ivšićev zbornik*, Zagreb 1962, 305—316.

⁵⁷ Nakon prodaje tiskare 1796. »intercidit omnis mea sollicitudo de promovenda iliricae Linguae dignitate« (ap. Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod* I, 1903, 010, bilj. 2).

⁵⁸ O J. Završniku i njegovoj ortografskoj reformi v. F. Fancev, *Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti*, *Ljetopis JAZU* 52, 1940, 134 i d.

⁵⁹ O vrijednosti Stulijeva rječnika v. sud Stjepana Musulina (*Filologia* 2, 1959, 51—52): »U davanju leksičkih podataka gramatičkih i akcenatskih, bilježenju izvora, primjera, u nizanju značenja talijanskih i latinskih sinonima, fraza, sveza stigao je, a često nadmašio najbogatije starije naše leksikografe« (52).

zanosom, koji ga je, između ostaloga, naveo na misao o autohtonstvu Slave-
na na Jugu i o ilirskom imenu kao zajedničkom za sve Slavene. Pogotovu je
pretjerao u svom zalaganju za jedan općeslavenski književni jezik, iako pri
tome nije negirao upotrebu pojedinih književnih jezika u literaturi namije-
njenoj širim slojevima. Premda je svoj vijek proživio izvan Hrvatske, Voltić
je, kao i Završnik, stekao višu naobrazbu na zagrebačkoj Kraljevskoj akade-
miji znanosti, tada najvišem učevnom zavodu u Hrvatskoj, a zatim održavao
živu pismenu vezu s književnim i prosvjetnim radnicima u hrvatskim zem-
ljama.⁶⁰

Među njima se, po širini svog interesa i po svome mecenatstvu, isticao
biskup Maksimilijan Vrhovac. Od pada Mletačke Republike osobito se brinuo
da s pomoću arhivskih dokumenata, za kojima je ponekad i sam tragao, te
različitim osobnim dodirima, napose s pojedincima u Dalmaoiji, ubrza akciju
za njezino sjedinjenje s Hrvatskom. Svoju bogatu knjižnicu, koju je sustavno
proširivao knjigama na slavenskim i drugim jezicima, učinio je pristupačnom
javnosti. Razvio je i mnogostranu gospodarsku djelatnost. Da bi unaprijedio
trgovinu dolinom Save na more, koja je, od druge polovice 18. stoljeća postala
osnovnom prometnicom Hrvatske, potaknuo je 1801/02. plan o regulaciji Kupe
uzvodno do Broda, kako bi ta rijeka postala plovnom i u svom gornjem toku,
nadomak riječkom zaljevu, a pošto je taj plan propao, uspio je da generala
Filipa Vukasovića sklone 1804. na gradnju Lujzinske ceste, koja je, za raz-
liku od starije Karoline, omogućila poslije 1810. i prevoženje robe na kolima
od Karlovca do mora.⁶¹

Proглаšenje Franje II. za austrijskog cara 1804. i konačan raspad nje-
mačko-rimskog carstva 1806. nisu neposredno utjecali na državopravni po-
ložaj Hrvatske u sklopu Habsburške monarhije. Uza sve to je Hrvatska, za-
jedno s Ugarskom, bila od toga vremena tješnje povezana s ostalim habsbur-
škim zemljama, s kojima je, prvi put u svojoj povijesti, postala do 1866. sa-
stavni dio međunarodno priznatog Austrijskog carstva. Uskoro zatim zaprije-
tila joj je opasnost da u borbi toga Carstva s Napoleonom I. izgubi svaku
mogućnost da uspostavi i osigura cjelokupnost rasutih hrvatskih zemalja.

3. Hrvatske zemlje u doba francuske vladavine (1805—15)

U ratu treće koalicije protiv Napoleona Austrijsko je carstvo mirom u
Požunu (Bratislavi) 26. prosinca 1805. izgubilo sve svoje teritorijalne tekovine
koje je 1797. nakon propasti Mletačke Republike preuzelo. Iako su Istra i
Dalmacija bile 1806. pripojene Talijanskom kraljevstvu, s prijestolnicom u
Milanu, nisu bile s njime neposredno povezane jer je Austrija zadržala u svom
posjedu Trst s Posočjem i današnje Slovensko primorje. Još prije nego što
je francuska vojska kopnenim putem stigla do Boke, austrijska se vlast odanle

⁶⁰ O J. Voltiću v. Josip Milčetić, J. V., Spomen-cvijeće iz hrvatskih i
slovenskih dubrava, Zagreb 1900, 403—416, i Mirko Breyer, Istranin J. V.
(Völtiggi), slobodoumnik i leksikograf, Zagreb 1937.

⁶¹ O gradnji Lujzinske ceste v. Franz Vaníček, Specialgeschichte der Mi-
litärgrenze [...] II, Wien 1875, 648 i d.

potkraj veljače 1806. povukla i tako Boku prepustila Rusiji, koja je u ratu protiv Francuske ustrajala do ljeta 1807. Uz pomoć cetinjskog vladike Petra I. Rusi su već na početku ožujka 1807. zavladaali Kotorom i cijelom Bokom. Budući da su time nanijeli težak udarac strateškim zamislima Napoleona I, pitanje Boke je, u sklopu tadašnje zamršene međunarodne situacije, postalo jednim od najosjetljivijih njezinih čvorišta.⁶² Ono je 26. svibnja 1806. dovelo i do ulaska francuske vojske u Dubrovnik, pa je od tada dalji opstanak Dubrovačke Republike ovisio o odnosima među velikim silama i, u neposrednoj vezi s njima, o sudbini Boke. Francuska je vojska na svom daljem pohodu prema njoj doživjela 17. lipnja težak poraz pred Bergatom i bila primorana da se povuče u Dubrovnik. Ruska mornarica je do kraja 1806. zauzela još otoke Vis, Korčulu i Brač, te uglavnom zalaganjem bokeljskih gusarica osigurala sebi premoć na moru gotovo do Istre. Tek u mjesecu srpnju 1807, mirom u Tilsitu, Rusija je prepustila Francuskoj Boku i druga uporišta na jadranskoj obali, a njezino je povlačenje odlučilo najzad 31. siječnja 1808. i konačnim ukinućem Dubrovačke Republike. Njezino je područje zajedno s Bokom i Grbljem bilo podređeno posebnom glavnom providuru.

Prema tome se francuski posjed na istočnoj obali Jadrana sastojao od tri upravno odijeljena područja, koja su bila neposredno priključena Kraljevini Italiji. Istrom je u političkim i ekonomskim poslovima upravljao prefekt sa sjedištem u Kopru, a dotadašnja administrativna podjela zamijenjena je kantonalnim uređenjem, na čelu s delegatima, i jednim središnjim vijećem (Consiglio generale), koje se prvi put sastalo u Kopru na početku ožujka 1808.⁶³ Dalmacija, znatno prostranija od Istre, podijeljena je u četiri okružja (distretti) koja su se sastojala od kantona (kotara) i kojima su upravljali delegati. Vrhovna je oblast bila generalna providurija u Zadru sa šest odsjeka (unutrašnji poslovi, sudstvo, nastava, vojni poslovi, financije i računovodstvo) i generalnim providurom kao poglavarom cjelokupne uprave. I tu je osnovano glavno vijeće pokrajine, ali se ono sastalo svega dvaput i nije za sobom ostavilo nikakav dublji trag. Ista upravna podjela u okružja i kantone uvedena je i južno od Neretve. Ova upravna reforma označila je potpun prekid sa srednjovjekovnom tradicijom i njezinim komunalnim uređenjem na tlu nekadašnjih mletačkih posjeda i Dubrovačke Republike. Odjednom je nestalo svih drevnih oblika upravljanja s njihovim staleškim povlasticama i statutima, a zamijenila ih je moderna uprava s podlogom u općinskom uređenju. Budući da su u isto vrijeme uopće ukinuti i svi privilegiji pojedinaca, te je uspostavljena jednakost građana pred sudom i zakonom, u skladu s Napoleonovim građanskim zakonom, oblasti pod francuskom vlašću prve su od južnoslavenskih zemalja doobile moderno uređenje značajno za buržoaske društvene odnose.⁶⁴

Međutim, struktura društva nije u svemu odgovarala takvim odnosima. U kolonatu, težaštinu, koja je unatoč osobnoj slobodi seljaka zadržala različita

⁶² Usp. Butorac, n. dj., 208 i d.

⁶³ Usp. Milanović, n. dj. I, 28.

⁶⁴ O reformama uprave, sudstva i poreznog sistema nakon prelaska Dalmacije u Napoleonovu vlast v. поближе Paul Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, Paris 1893, 204—218, te Petar Karlić, *Kraljski Dalmatin (1806—1810)*, Zadar 1912, 18—34.

obilježja feudalne zavisnosti, nova vlast nije dirala. Uzakonila ga je kao privatnopravni odnos između vlasnika zemlje i zakupnika i ostavila u svemu nepromijenjena. Promijenila je samo pravni položaj seljaka u Dalmatinskoj zagori gdje kolonata nije bilo i gdje je seljak sjedio na zemlji koja je pripadala državi. Zakonom od 4. rujna 1806. zemlja je ondje prešla u vlasništvo seljaka koji je obrađuje i koji je za nju trebao, kao i do tada, plaćati državni porez u naturi (desetinu). Ni uvođenje Građanskog zakonika nije moglo ukloniti u narodu duboko uvriježena shvaćanja o baštinskom pravu, koja su potjecala iz zadružnog života tuđega građanskog društva.

Prevladavanju kampanilizma trebao je 1808. poslužiti i jedinstven carinski sistem, »lak, jednak, blagodarni i takav za stvoriti na mjesto dvadeset malih država dalmatinskih [...] koje su imale na baško (tj. svaka za se) svoje zakone i privilegija [...] jednu provinciju samu« — kako ga je obilježio službeni »Kraljski Dalmatin«.⁶⁵ Užem povezivanju pojedinih krajeva osobito je od 1807. pripomogla izgradnja cestovne mreže, iako je ona bila prvenstveno namijenjena vojnim potrebama. Od tih prometnih putova najvažniji je bio »Napoleonov put« (route Napoléon) koji je prolazio unutrašnjošću pokrajine od Knina do Dubrovnika.

Generalni providur, mletački demokrat i učenjak Visko (Vincenzo) Dandolo, koji je upravljao Dalmacijom od 3. svibnja 1806. do 29. siječnja 1810, posvećivao je naročitu brigu ekonomskom podizanju zemlje, teško zanemarene pod vlašću Venecije. Nastojao je oko pošumljivanja goleti, isušivanja močvara (blata) te gradnje oborinskih bunara (čatrnja) i krušnih peći, uvodio nove kulture (krumpir, luk, duhan, lan i dr.), dovodio stručnjake iz Italije i unapređivao voćarstvo. U svojoj reformi školstva dodijelio je posebno mjesto otvaranju obrtničkih škola, a u Splitu je osnovao poljodjelsku akademiju. Svi ti plodni poticaji nisu urodili jednakim plodom, poglavito zato što je Dalmacija bila u to vrijeme stalno izvrgnuta pogubnim posljedicama rata i blokade njezinih obala koja je uništila njezino brodarstvo i onemogućila svaku trgovinu morem. Rat ju je, osim toga, neposredno pogađao kontribucijama i prinudnim zajmovima, ukonačivanjem vojske i davanjem besplatnog podvoza, pa je ona očigledno propadala.⁶⁶

Nagle promjene, za koje zemlja nije još bila dovoljno sazrela, unijele su nespokoјstvo u zaostalo pučanstvo, a pogotovu ga je uznemirio postupak vlasti prema svećenstvu i bratovštinama u kojima su široki slojevi puka odavno raspolagali dosta prikladnim oblikom svoga društvenog života. Odlukom Kraljevine Italije od 26. svibnja 1807. gotovo sve su bratovštine u Dalmaciji i Istri bile ukinute, a od njihovih imanja, prodanih na dražbi, osnovane su zaklade namijenjene izdržavanju škola, crkava i siromaha. Međutim, neke su crkve i samostani bili zatvoreni, a ređenje podmlatka bilo je uopće zabranjeno. Crkva je, dakako, bila podređena svjetovnoj vlasti a nauk vjere zamijenjen »moral-

⁶⁵ O tim novinama koje su izlazile dvojezično, s talijanskim tekstom kao osnovnim, a kasnije i pretežnijim, v. Karlić, n. dj.

⁶⁶ O gospodarskom propadanju Dalmacije potkraj francuske vladavine usp. Melita Pivec-Stelè, Spomenica o gospodarskom položaju ilirske Dalmacije, Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu II, 1926, i Gospodarski položaj Ilirskih provinc, Napoleonove Ilirske provincije 1809—1814, Ljubljana 1964, 65—77.

nim katehizmom«, pa je i sam Dandolo 1807. napisao jedan »Kratki nauk ćudoredni vrhu dužnosti čovičlih za seljane«. Pravoslavna je crkva, naprotiv, tek pod francuskom vlašću postala u Dalmaciji neovisna o katoličkoj hijerarhiji, a 1810. je dobila svog episkopa »zakona slaviano-grćeskago«.

Dandolov reformni rad obuhvatio je i školstvo. Prema njegovoj osnovi od 5. svibnja 1807. otvorene su uskoro 23 osnovne škole s relativno obvezatnim polaženjem, osam srednjih škola i dva liceja, u Zadru i Dubrovniku, u kojima je trebalo dati stručno obrazovanje budućim pravnicima, liječnicima, ljekarnicima, mjernicima, inženjerima i dr. Za tako široko zamišljenu osnovu nedostajali su mnogi preduvjeti, ne samo tehničke i novćane prirode, pa od nje na kraju nije mnogo ostalo. Hrvatski jezik bio je potpuno iskljućen čak i kao predmet, a sva se nastava održavala na talijanskom jeziku. Samo bi o osobnom zalaganju učitelja ovisilo da li će se i za hrvatski jezik naći neko mjesto u nastavi, ali veće razumijevanje za nj nisu pokazali ni sami roditelji ni općine.⁶⁷ Dandolo je, štoviše, želio da hrvatski jezik ukloni i iz onih dvaju sjemeništa u kojima su se odgajali budućí popovi-glagoljaši. Potalijanćenje Dalmacije smatrao je neophodnim uvjetom za njezino daljnje napredovanje. Izrićito je 31. prosinca 1806. pisao Napoleonu da bi talijanski jezik trebalo »proširiti ne samo zbog toga što je to jezik znanosti i umjetnosti nego što bi trebalo početi s potalijanćenjem (italianizzare) Dalmacije«.⁶⁸ Međutim, u svojoj prosvjetiteljskoj djelatnosti nije mogao izbjeći da upravo narodnom jeziku obrati izuzetnu pažnju. Iako je poticaj za pokretanje dvojezićnih novina »Il regio Dalmata — Kraljski Dalmatin«, koje su taj naslov zadržale do početka g. 1808, dao talijanski potkralj Eugen Beauharnais, a urednikom im bio talijanski književnik Bartol Benincasa,⁶⁹ ipak je Dandolo svojom suradnjom mnogo pridonio da se hrvatski jezik počne s uspjehom prilagođivati potrebama javnog života iz kojega je do tada bio potisnut. Doduše, osnovni je tekst novina, koje su izlazile od 12. srpnja 1806. do 1. travnja 1810, bio talijanski, a hrvatski je s vremenom bio ogranićen samo na najvažnije obavijesti, ali su urednici hrvatskog dijela, osobito dominikanac Nikola Budrović, bdjeli nad čistoćom »arvackog« jezika i činili ga podobnim za službenu upotrebu.

Za razliku od Dandola, vrhovni vojni zapovjednik u Dalmaciji, maršal August Marmont, tako je zavolio taj jezik da je svjesno poticao rad na njego-

⁶⁷ Usp. Sime Urlić, *Crtrice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1919*, I, Zadar 1919.

⁶⁸ »I seminari dovrebbero insegnare tuto in lingua italiana, e non come ora si use in alcuni nella sola illirica lingua. Questa è più popolare e comune anche alla classe colta, ma gioverebbe per ogni riguarde il diffendere l'altra, non tanto perché è il lingue della scienze e delle arti, quanto per cominciar ad italianizzare anchè cose in Dalmazia.« (Dandolo u pismu Napoleonu od 31. XII. 1806, ap. Urlić, n. dj. I, 19, bilj. 1.)

⁶⁹ Da je »Kraljski Dalmatin« uređivao Bartol Benincasa, dokazao je Rudolf Maixner, *Nešto o listu »Regio Dalmata — Kraljski Dalmatin« i njegovu uredniku Benincasi*, Rad JAZU 290, 1952.

⁷⁰ Njegovom zaslugom izdaje Joakim Stulli 1806. svoje »Rječosložje«, a »na zapovijed« i »pod [...] okriljem« Marmonta objavljuje 1810. treći dio svog rječnika.

vu proučavanju.⁷⁰ U kratkom razmaku vremena pojavila su se odjednom dva važna djela posvećena »ilirskom« jeziku: »Rječosložje« Joakima Stullija (1806), koje je sadržavalo drugi dio njegova golemog rječnika, i »Grammatica della lingua Illyrica« Franje Marije Appendinija (1808). Potonja je, po mišljenju M. Rešetara, bila najbolja od sviju »iz vremena prije Vuka«,⁷¹ a svojim je isticanjem ljepota dubrovačkoga govora podosta utjecala na jezična shvaćanja suvremenika koji su težili za jedinstvom književnog jezika. Appendini je i svojom »iliromanijom«, u kojoj nije bio osamljen, prethodio kasnijem Ilirskom pokretu.

Unatoč dubokim promjenama koje je francuska vlast uvodila u Dalmaciji nije se u banskoj Hrvatskoj računalo s njezinim trajnim gubitkom. Očekujući da će mirovni pregovori završiti najzad priključenjem Dalmacije, Hrvatski je sabor 1807. ponovio svoj zahtjev iz 1802. da se »ovo savezno kraljevstvo« u tom slučaju odmah podvrgne vlasti bana i preko nje opet spoji sa »svetom krunom« (tj. ugarskom krunom sv. Stjepana).⁷² U isto je vrijeme Hrvatski sabor pokrenuo i pitanje o pripadnosti Rijeke, pa je Ugarski sabor čl. 4. od 1807. uzakonio doduše reskript Marije Terezije od 23. IV. 1779. o pripojenju Rijeke, ali je hotice izbjegao da pri tom izričito spomene pripadnost Rijeke kraljevini Hrvatskoj. Tekst s neodređenom oznakom o pripadnosti Rijeke »istoj kraljevini«, iako je ona 1776. bila neposredno pritjelovljena Hrvatskoj, dobio je čak kraljevu sankciju i postao tako izvor daljih nesporazumaka u hrvatsko-ugarskim odnosima. Nastojeći da spomenutom reskriptu vrati njegov izvorni smisao, jasno izražen u njegovu tekstu, Hrvatski je sabor 1808. u članu 8. zaključio da »grad i luku Rijeku« smatra »integralnim dijelom ove kraljevine«⁷³ pa njezinom gubernatoru i poslanicima dodjeljuje mjesto i glas u svojoj sredini. Kralj je i tom zaključku, koji je pored Rijeke obuhvatio također grad Bakar, dao još iste godine svoju sankciju, ali je konstatacija o Rijeci kao integralnom dijelu Hrvatske bila pri tom izostavljena. Pitanje Rijeke ostalo je dakle pravno nepročišćeno, pa su je i Ugarska i Hrvatska smatrale integralnim dijelom svoga državnopravnog teritorija.

Osim toga pitanja ponovo se 1807. zaoštrilo i jezično pitanje. Ugarski se sabor nije tada zadovoljio uvođenjem mađarskog jezika u javni život uže Ugarske, nego je zahtijevao da on postane službeni i u Hrvatskoj (sa Slavonijom), a da se ondje, štoviše, i obuka latinskog jezika provodi na mađarskom jeziku. Otpor hrvatskih nuncija primorao je sabor da taj zahtjev privremeno povuče. Tom je prilikom Josip Petrović, pouzdanik biskupa Vrhovca, ponovo zaprijetio mogućnošću da Hrvati, po primjeru Mađara, učine svoj jezik služ-

⁷⁰ Milan Rešetar, Bibliografski priloz, Građa za povijest književnosti hrvatske 8, 1916, 468.

⁷² U očekivanju da će mirovni pregovori završiti priključenjem Dalmacije, Hrvatski sabor nalaže 16. i 17. III. svojim nuncijima »ut Socium hoc Regnum, a Banali Auctoritate avulsam, eidem rursus subijciatur, hocque vinculo Sacrae Coronae reuniatum«. (Zaključci Hrvatskog sabora IX, 374.)

⁷³ »...Civitate[m] et Portum Fluminensem pro integrante Regni hujus parte considerant [...]« (na I. mj., 325).

benim.⁷⁴ Ali dalje od te prijetnje hrvatsko plemstvo nije išlo niti je ono bilo sklono da slijedi primjer mađarskog plemstva u stvaranju čvršće institucionalne baze za dalji napredak nacionalne kulture. Ono je, naprotiv, 1808. i kasnije obilatim novčanim darovima, u iznosu od više desetaka tisuća forinti, sudjelovalo u osnivanju Vojne akademije (Ludoviceuma) u Pešti. Gotovo svi svjetovni i duhovni velikaši, na čelu s biskupom Vrhovcem koji je među njima bio najdarežljiviji, prinijeli su toj akciji pozamašne svote.⁷⁵

Niti u kulturnoj djelatnosti nije se tih godina pojavilo u banskoj Hrvatskoj ništa vrijedno pažnje osim posmrtnog djela »Otiurum Croatiae liber unus« (1806), u kojem je bivši isusovac Josip Mikoczy kritički rješavao različita pitanja iz najstarije hrvatske povijesti do kraja 11. stoljeća. U tom »najvažnijem djelu čitave starije hrvatske historiografije« (F. Šišić) nema traga nekoj iliromaniji, a njegovi su rezultati unošeni i u nastavu hrvatske povijesti na zagrebačkoj Akademiji znanosti.⁷⁶

U radu Hrvatskog sabora kao i u javnom životu uopće nije tada dolazila do izražaja društvena problematika, tako značajna za feudalni sistem. A ipak se u travnju 1807. podigao srpski seljak u Srijemu da se oslobodi kmetске zavisnosti ili je bar ublaži, pri čemu se očitovala i težnja za ujedinjenjem s oslobođenom Srbijom. Taj je ustanak, prozvan po nadimku jednog njegovog vođe Todora Avramovića Ticanovom bunom, bio s pomoću vojske doskora ugušen, ali je ipak u ponečemu olakšao položaj seljaka. Prekobrojna je tlaka (supererogacija) bila ograničena a dio oduzetih zemalja vraćen seljacima.⁷⁷ Od 1806. do 1809. bunili su se kmetovi i na nekim vlastelinstvima u susjednoj Virovitičkoj županiji. Iako su se ponajviše dizala srpska sela, neki se nacionalni moment nije pri tom ispoljavao niti su te bune imale neke veze sa spomenutim događajima u Srijemu. One nisu ni bile tako žestoke, a na Daljskom i Voćinskom vlastelinstvu također su seljacima donijele stanovita olakšanja. I ondje su se oni najviše tužili na oduzimanje ili zamjenu zemlje, povećanu tlaku, povišenje žirovine i dr.⁷⁸

Dublje promjene doživio je u to vrijeme vojni sistem u Krajini. Pošto je 1800. bio ukinut kantonski sistem kojim je uprava bila trinaest godina odvojena od vojnih poslova, administrativna je funkcija povjerena posebnim oficirima pod nadzorom vojnih komandanata. Godine 1807. osnovan je u Gra-

⁷⁴ Petrović je 4. XI. 1807. izjavio u Ugarskom saboru da se, s obzirom na mađarski jezik, »Regna Croatiae et Slavoniae gaudent ut in illorum lingua Croatica et Slavonica excollatur«, a da Hrvati i Slavonci imaju također pravo »ut [...] ope suae vernaculae linguae croaticae et slavonicae linguam latinam discant«. (Šurmin, n. dj. I, 06; iz Arhiva biskupa zagrebačkog CXXIII, br. 3.)

⁷⁵ U 8. čl. Hrvatskog sabora održanog na početku 1809. navodi se poime-nično dvanaest svjetovnih i duhovnih velikaša koji su u tu svrhu darovali 48 tisuća forinti, među njima biskup Vrhovac 5 000 for.

⁷⁶ »Mnogo pitanje javnih ispita od god. 1811 [...] pretpostavlja Mikoczyjevo djelo kao udžbenik za hrvatsku narodnu historiju na filozofskom fakultetu« (Fancev, n. dj., XIX).

⁷⁷ O tzv. Ticanovoj buni v. Slavko Gavrilović, Agrarni pokreti u Sre-mu i Slavoniji početkom XIX veka, Posebna izdanja SAN 344, 1960, 34—166.

⁷⁸ O svim ovim pokretima v. spomenuto djelo Sl. Gavrilovića.

zu »Gränz-Verwaltungsinstitut«, u kojem su »Ökonomieoffiziere« s područja Krajine stjecali u dvogodišnjem tečaju potrebno stručno znanje.

Poslije svih iskustava od donošenja »Gränitz-Rechten« 1754. dalje, postavljen je novim »Osnovnim zakonom o Granici« (Grenzgrundgesetz) koji je izdat 7. kolovoza 1807, temelj za sav dalji razvitak Krajine do njezina ukinuća, iako je i taj zakon bio kasnije u nekim pojedinostima ponešto mijenjan.⁷⁹

Zemljišni posjed zadržao je, doduše, obilježje pravoga »vojnog lena« (Militärlehen), ali je njegova neotuđivost i nasljednost bila još jače istaknuta. Podjela toga posjeda u »stožerno dobro« (Stammgut) i »suvišpolje« (Ueberland) omogućila je krajišnicima da slobodno raspolažu barem potonjim dijelom svoga posjeda. Veličina cijelog lena određena je s 24 j. oranice i 10 j. livade u slavonskoj i varaždinskoj Krajini, a s 18 j. oranice i 6 j. livade u karlovačkoj i banskoj Krajini, ali je minimum zemljišnog posjeda, koji je omogućavao vojnu službu barem jednog obveznika (Dienstmann), iznosio 1/4 takva punog lena. Ta bi četvrtina bila, dakako, u cjelini »stožerno dobro«. Odnos između obje vrste zemlje točno je određen, ali je svaka kuća, bez obzira na veličinu lena, imala još 1 j. okućnice. Ostali posjedi koji nisu pripadali krajišnicima-vojnici računali su se u »suvišpolje«, a u slučaju njihove prodaje imali su vojnici isključivo pravo prvokupa.

Neotuđivost »baštine« nije ipak bila apsolutna, jer je zakon predvidio slučajeve kada se ona, izuzetno, mogla odlukom suda prodati za podmirenje duga ili djelomično zamijeniti za drugu zemlju. U svakom slučaju je ona morala zadržati karakter neotuđivoga vojničkog lena — i to zemlja zajedno s neophodnim živim i neživim inventarom. Zemljište bi se, osim toga, moglo oduzeti samo u slučaju ako bi zbog ugara ostalo četiri godine neobrađeno.

Zakon je osobitu brigu posvetio održanju porodične zadruge (Haus-Kommunion) kao nužnog preduvjeta za opstanak cijelog sistema. Bitna promjena prema zakonu od 1754. unesena je priznanjem suvlasništva svih domara, s jednakim pravima, tako da kućni starješina nije više smatran »glavnim nosiocem lena« pa mu je čak, odlukom domarâ, mogao biti jedan od njih dodijeljen radi nadzora nad zalihama i novčanim sredstvima.

Ni jedan domar nije smio imati vlastito gospodarstvo izvan zadruge i zbog toga nije mogao nabaviti niti zemlju niti stoku nego samo pokretan imetak, ali je od svoje zarade morao jedan dio (do polovice) odstupiti zadrugi. Čisti prihod zadruge dijelio bi se među sve članove, uz dvostruki iznos za starješinu i »domaćicu«. Dioba zadruge, ako je do nje potajno došlo — to se osobito dešavalo kasnije u doba francuske vladavine —, legalizirana je, ali je ubuduće bila najstrože zabranjena; dopuštala se samo u slučaju ako se svaka kuća mogla opskrbiti najmanje četvrtinom cijelog lena i potrebnim inventarom.

Kao jedina važnija vrsta poreza za krajišnike-vojnike uvodi se mjesto glavarine zemljarina, s različitim olakšicama kao naknadom za vojnu uniformu i izdržavanje, ali su krajišnici bili dužni da daju »erarnu« i općinsku tlaku: prvu u iznosu od jedne ručne i pola vozne tlake po jutru, a drugu u najvišem iznosu od osam ručnih po glavi sposobnoj za rad i četiri vozne po glavi stoke.

⁷⁹ Tekst i komentar osnovnom zakonu za Granicu iz 1807. v. M. Stopfer, Lehrbuch über die Grundgesetze der [...] Militär-Gränze, Gratz 1840.

Ta se obaveza mogla reluirati, tj. zamijeniti novcem — kao što se to u cjelini provodilo u varošima i u onih koji nisu podliježali vojnoj obavezi — ali je krajišnik bio u potrebi ipak primoran da za plaću robota do maksimuma od dvanaest dana, a svaka kuća da preuzme obavezu od tri dana sprežne tlake. Međutim, u velikoj nuždi moglo se prijeći i preko te granice. Svako drugo primoravanje na besplatan rad bilo je najstrože zabranjeno.

Trgovina stokom i plodovima potpuno je slobodna, a i obrt je, kao nuzgredno zanimanje, slobodan ukoliko nije cehovski. No i taj može učiti mladić ako je iz velike ali siromašne kuće ili je nesposoban za vojnu službu.

Osnovni zakon od 1807. odražava imovinsku diferencijaciju na krajiškom selu, iako nastoji da spriječi proletarizaciju. Svojim ponešto slobodnijim odredbama o »suviš-polju« i osobnom imutku pojedinih zadrugara utirao je put, ma koliko on bio polagan, kapitalističkim odnosima. U Vojnoj krajini ima tada već porodica bez zemlje i bez prava na cehovski obrt; one su dužne da plate svega četiri forinte poreza.

Sve su osnovne odredbe toga zakona, osim ukidanja feudalnog načela i podjele zemljišnog posjeda, preživjele i revoluciju 1848.

U vrijeme donošenja Osnovnog zakona Krajina je već više od deset godina obilato prinosila svoju krvavu žrtvu na različitim evropskim bojištima. Tek što se treći put nakon 1792. digla na oružje da zaštiti interese bečkog dvora, zaprijetila joj je, nakon kratkog odaha, ponovo opasnost od rata. Izgledalo je, štoviše, da će 1809. biti primorana da svoja ognjišta brani ne samo od Francuza nego i od Turaka. U mjesecu travnju, kada je austrijska vojska, kao sudionik Četvrte koalicije protiv Napoleona, ponovo osvajala Istru i Dalmaciju, Turci su neočekivano upali na područje karlovačke Krajine i popalili Cetin na rijeci Korani, s okolnim selima. Međutim, bio je to samo osamljen događaj, na kakve je Krajina bila već odavno navikla.

Novi rat zatekao je Dalmaciju u prilikama koje za francusku vlast nisu bile nimalo povoljne. Otpor Poljičana i Primoraca južno od Cetine, podržavan od Rusa koji su 1807. ovladali i susjednim Bračom, odvijao se pod zastavom nekadašnje Mletačke Republike koju su i Rusi pri svom napredovanju duž obale isticali. Tu su pobunu Francuzi okrutno ugušili; opljačkali su više poljičkih naselja i izvršili pokolj u nekim selima makarskog primorja. Austrijska vojska, koja se uglavnom sastojala od krajišnika, naišla je, dakle, 1809. na dobar prijem i suradnju u stanovništvu Dalmacije. Uz njegovu pomoć uspjela je da do sklapanja mira u Schönbrunnu 14. listopada zauzme svu zemlju do Neretve i otoke u neposrednom susjedstvu. Uza sve to se morala povući jer su Dalmacija i Istra pripale na temelju mirovnog ugovora opet Francuskoj. S vojskom je napustilo zemlju i nešto bjegunaca koji su se s razlogom bojali francuske osvete ili bili štoviše, u odsutnosti, osuđeni na smrt.

Austrija je, osim toga, morala Napoleonu odstupiti i Hrvatsku južno od Save, zajedno s karlovačkom i banskom Krajinom. U sklopu sedam »Ilirskih provincija«, koje je Napoleon u času sklapanja mira osnovao kao zasebnu političku tvorevinu unutar svoga prostranog Carstva, bivša mletačka Istra spojena je s Trstom, Goricom i Gradiškom u posebnu pokrajinu, a stara austrijska Istra (kot. Pazin i Belaj) priključena je, zajedno s Rijekom, kvarnerskim otocima i Liburnijom, civilnoj Hrvatskoj. Posebnu upravu zadržale

su Dalmacija i Dubrovnik (s Bokom), a Vojna krajina južno od Kupe u cjelini je zadržana pod imenom Vojničke Hrvatske.

Imenovanje maršala A. Marmonta za generalnog guvernera Ilirskih provincija, koji je na tom položaju ostao do njihova konačnog uređenja 1811, potaklo je Dandola da se povuče. Međutim, njegov odlazak nije obilježio neku prekretnicu u daljem razvoju Dalmacije. U nepune četiri godine, koliko je još svega preostalo Napoleonovoj vladavini — u doba njezinih najvećih vojnih i financijskih napora na širokom prostranstvu Evrope, od Pirenejskog poluotoka do ruskih ravnica — nije se više uopće dalo nešto osobito postići.⁸⁰

Prema jednom suvremenom podatku, kmetovi su se u Pokuplju nadali da će s dolaskom Francuza temeljito promijeniti svoj društveni položaj, ali se to nije dogodilo.⁸¹ Podanički odnos, zajedno s flakom, nije ukinut; u pravnoj praksi smatrao se privatnopravnom ustanovom kao i kolonat na bivšem mletačkom području. Ukinute su samo služnosti isključivo osobne prirode i patrimonijalna sudbenost vlastele, a dužnost plaćanja poreza protegnuta je i na vlastelu. Pri tome se sa seljakom postupalo u poreznoj praksi kao s vlasnikom zemljišta koje obrađuje. Tek tada je u Istri i Dalmaciji ukinuta i preostala crkvena desetina. Na neke dublje promjene pomišljalo se u službenim krugovima tek uoči pada francuske vlasti kad je već bilo prekasno.⁸²

⁸⁰ O razdoblju francuske vladavine i o Ilirskim provincijama napose usp., osim djela P. Pisanija (v. bilj. 64): F. Šišić, Hrvatska povijest III, 1913, 80—109; Melita Pivec-Stelè, La vie économique des Provinces Illyriennes, Paris 1930; George J. Prpić, French rule in Croatia 1806—1813, Balkan studies 5, Thessaloniki 1964, 221—276; Napoleonove Ilirske province 1809—1814, Ljubljana, Narodni muzej 1964, 136 (s prilogima M. Pivec-Stelè, F. Zwittera, J. Sidaka i dr.).

⁸¹ »Gubernium Militare Carolostadiense (tj. u Karlovcu; J. Š.) medio Judicium Nobilium, usque ad indeterminatum tempus cum ceteris in officio publico constitutis confirmatorum, per Parochos praeterito die Domini publicari curavit, ut et coloni usque posteriores dispositiones Dominiis suis robotam, atque alia omnia juxta praescriptum Urbarii praestant, et Dominia ab iis plusquam Urbarium praescribit, nihil exigant, constituta in transgressores respectu utriusque partis poena mortis [...]« (Iz jednog pisma župnika Pavla Matića iz Pokupskoga od 7. XII. 1809; Francezi u Hrvatskoj, »Dragoljub«, ili Upisnik kalendar sa književnim darom [...] XXXII, 1895, 65.)

Prema jednom drugom izvornom podatku od 20. XI. 1809, kmetovi se vlastelina Paravića u Čabru »javno hvale, da su Francezi, ali i slobodni ljudi (Gallii sumus, liberi sumus)«. (Radoslav Lopašić, Karlovac, Poviest i mjestopis grada i okolice, Zagreb 1879, 72.) Lopašić spominje i druge slučajeve uznemirenosti i buntovnosti na selu koja se stišala »pošto su francezki vladatelji ozbiljno pokazali, da se u podaničkom odnošaju neće ništa naprećac mienjati, a tu su odluku vlade doglasili narodu župnicl« (na 1. mj.).

⁸² Vidi o tome dragocjene izvještaje intendantata pojedinih provincija i posljednjega generalnog guvernera Fouchéa u prilogu Monike Senkowske-Glucik, Gradivo za zgodovino agrarnega sistema v Ilirskih provinciah, Zgodovinski časopis XXVII, 1973, 3—20. — Usp. i Fran Zwitter, Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc, Glasnik Muzejskega društva XIII, 1932, 54—69.

Osim uvođenja moderne uprave, odvojene od sudstva, veću je promjenu unijela u život gradskog stanovništva zabrana cehova, odnosno sloboda obrta, ali je ono nije dobro primilo.⁸³ Unatoč kontinentalnoj blokadi, s njezinim nepovoljnim posljedicama, osobito za primorske krajeve — u Dalmaciji su, prema jednom službenom izvještaju iz 1811, zavladao bijeda i glad —, trgovina je u Hrvatskoj dobila nove poticaje za svoj razvoj prevoženjem pamuka iz Turske preko Kostajnice i Petrinje do Samobora i dalje prema Trstu. Ni žitna trgovina preko Karlovca nije se osjetljivije smanjila, ali je u prometu solju nastupio zastoj. Prema svjedočanstvu suvremenika, trgovina je u cjelini povoljno utjecala na gospodarski razvoj krajeva u unutrašnjosti i pospješila tako porast građanskog sloja.⁸⁴ U prilog takvom razvoju išla je i novčana reforma kojom je francuska uprava još 1810. uspjela izbjeći teške posljedice bankrota austrijskih državnih financija, kada je 20. veljače 1811. vrijednost novca bila odjednom snižena na svega jednu petinu.

Uza sve to se francuska vladavina mogla osloniti samo na veoma uski sloj imućnijeg građanstva i inteligencije koja se uglavnom sastojala od činovnika. Njezini su se pristaše okupljali u slobodnozidarskim ložama koje su prvenstveno trebale da posluže kultu Napoleona.⁸⁵ Najviše je članova imala loža u Kotoru; iza nje su slijedile one u najznatnijim gradovima Dalmacije, osobito u Splitu. Iako nema sumnje da su među njihovim članovima prevladavala moderna, liberalna shvaćanja, razvoju nacionalne svijesti nisu one ništa pridonijele. Štoviše, ni narodni jezik nije se u njima upotrebljavao. U dalmatinskim ložama poslovalo se i raspravljalo isključivo na talijanskom a u karlovačkoj loži na francuskom jeziku. Samo se rijetki pojedinci među francuskim pristašama mogu ubrojiti u prethodnike kasnijega preporodnog pokreta.

Ni reforma školstva, koja se provodila na temelju Marmontove osnove od g. 1810, nije mogla unaprijediti obrazovanost na temelju narodnog jezika. Iako se nastava u osnovnim školama, za razliku od Dandoloove reforme, trebala obavljati samo na tom jeziku, sav je teret za izdržavanje škola bio prebačen na općine a najzad i na roditelje, pa su se one, kao i gimnazije, zbog nestašice novca, oskudice u udžbenicima i učiteljima te nedovoljnog interesa u stanovništvu uopće, prema kraju francuske vladavine ubrzano zatvarale.⁸⁶

Marmont je bio sklon da štokavštinu učini službenim jezikom u Provincijama. U tu je svrhu pozvao opata Antu Sivrića iz Dubrovnika da u Ljubljani predaje taj jezik u Centralnoj školi, ali dalje u tom nastojanju nije stigao. Ni službeni organ »Telegraphe« nije se pojavio u najavljenom štokavskom izda-

⁸³ »Građanstva (u Karlovcu; J. Š.) se neugodno dojmilo, da su cehovi napušteni i da je uvedena sloboda obrta. Razpust cehova bio je mnogo povodom, da je prosta svjetina ljuto zamrzila na novu ložu slobodnih zidara [...]« (Lopašić, n. dj., 84).

⁸⁴ Da je trgovina, uglavnom tranzitna, u doba francuske vladavine oživjela u hrvatskim zemljama, a da se pogotovu »razgransla« trgovina pamukom, ističe također anonimni mađarski pisac iz g. 1834, ocjenjujući je kao jedan od najjačih poticaja za buđenje narodne svijesti. (Usp. sažetak toga spisa u raspravi F. Šišića, Ban Jelačić, Savremenik IV, 1909, 627—636.)

⁸⁵ France Kidrič, Framasonske lože hrvaških zemelj Napoleonove Ilirije v poročilih dunajskega policijskega arhiva, Rad JAZU 206, 1915.

⁸⁶ Usp. Urlič, n. dj. I, 137—146 (6. Opći pregled školstva za francuske uprave).

nju.⁸⁷ Ipak je Marmontovom zaslugom 1810. izašao i posljednji, treći dio velikog rječnika J. Stullija u dvije knjige (*Vocabolario italiano-illirico-latino*), koji je autor u svojoj posveti Marmontu obilježio kao njegov dar »cijelom ilirskom narodu«. Dvije godine kasnije, kad je Marmont već ostavio Iliriju, pop Šime Starčević izdao je svoju »Novu rječoslovnicu iliričku«, »najsajjnije i najdublje hrvatsko gramatičko djelo u 1. polovici 19. stoljeća« (B. Drechsler). *Appendijevu kultu dubrovačkog govora suprotstavio je čistu ikavštinu ličkog seljaka, za koju je pokazao veoma istančan smisao, pogotovu za akcente koje je znanstveno opredijelio, a uz to je usavršio i slavonski pravopis, učinivši ga, prema mišljenju Drechslera, »najdosljednijim i najjednostavnijim« prije Gaja.⁸⁸*

Neki podaci govore u prilog mišljenju da je u širim slojevima bilo sklonosti prema Napoleonovoj vladavini samo u Krajini. Marmont je njezino vojničko uređenje modernizirao, a krajišnici koji su se osobito istakli u carevu pohodu na Rusiju 1812. ostali su kao vojnici u dobru sjećanju Napoleonovu i nakon njegovog pada.⁸⁹

Neposredno susjedstvo Napoleonove Ilirije odrazilo se na različite načine u životu banske Hrvatske kojom je od 1809. kao namjesnik banske časti upravljao biskup Vrhovac. On je iste godine odlučno sudjelovao u pripremama za dizanje »pučkog ustanka« (masalna insurekcija), koji je ponegdje nailazio na žestok otpor kmetova, i za oslobođenje Dalmacije. U Zagrebu je 1810. osnovan »glavni policijski ured« kojemu je na čelo postavljen fra A. Dorotić, sa zadaćom da suzbija nepoželjne utjecaje iz Ilirije. Dorotić je u tu svrhu namjeravao pokrenuti novine na narodnom jeziku, ali se Vrhovac, iz neutvrđenih razloga, tome usprotivio.⁹⁰

Međutim, glavna je opasnost zaprijetila tada Hrvatskoj s mađarske strane. Iako je Ugarski sabor bio 1811. sazvan zbog državnog bankrota, on je, između ostaloga, opet stavio na dnevni red pitanje mađarskog jezika u Hrvatskoj. Zaključio je da se u »pridruženim stranama« (*partes adnexae*) — kako su je, zajedno sa Slavonijom, uobičajili nazivati da jače istaknu njezinu pripadnost

⁸⁷ Da hrvatskog ili slovenskog izdanja tih novina nije bilo, dokazao je Milko Kos, *Télégraph Officiel* in njegove izdaje, *Glasnik Muzejskega društva VII—VIII*, Ljubljana 1926—27.

⁸⁸ Branko Drechsler, *Pop Šime Starčević, Veda II, Gorica 1912, 436—444 i 542—553*. Usp. također Zlatko Vince, *Zasluge Šime Starčevića za hrvatski književni jezik, Filologija 7, 1973, 157—201*.

Kako je Vinko Anić, *Akcentološki članci Šime Starčevića, Jezik XV, 1987—88, 114*, dokazao, Starčevićevoj je gramatici temelj u »ličkom ikavskom govoru iz pišćeva kraja«, ali uza sve to nije ona gramatika toga govora, nego književnog jezika, u kojem je vidljiv i »kontinuitet s ikavskom književnom tradicijom«.

⁸⁹ O sudjelovanju graničara u Napoleonovu pohodu na Rusiju 1812. govori, prema pričanju sudionika, knjižica koju je pod naslovom »Dika i kod neprijatelja« izdao kanonik Stjepan Moyses bez navođenja autorova imena. O tom pitanju usp. Rudolf Maixner, *O autorstvu knjige »Dika i kod neprijatelja«, Građa 21, 1961*, koji s mnogo razloga dokazuje da je ta knjižica napisana na temelju pričanja kap. Mihe Čuića. (Kao prevodilac »iz njemačkog rukopisa« spominje se na naslovnoj strani Andrija Stipičić.)

⁹⁰ Velimir Deželić, *Maksimilijan Vrhovac, Zagreb 1904, 178*.

⁹¹ Jezične zaključke požunskog sabora 1811. donosi Miskolczy, n. dj., I, 466.

Ugarskoj — mađarski jezik uvede kao predmet u sve škole i sjemeništa; da se u roku od šest godina, računajući od 1. siječnja 1812, uvede i kao jezik na kojem će se održavati cijela nastava; a da se u roku od deset godina, dakle od 1822, svagdje u Hrvatskoj i Slavoniji uređuje samo na mađarskom jeziku.⁹¹ Hrvatski se poslanici nisu tada više protivili uvođenju mađarskog jezika u ugarske urede i izrazili se spremnima da radi namještenja u državnoj službi omoguće u Hrvatskoj njegovo učenje, ali dalje u svom popuštanju nisu bili skloni ići. Donošenje konačne odluke o tom saborskom članku spriječio je raspust Ugarskog sabora 1. lipnja 1812, s kojim je započelo 13-godišnje razdoblje apsolutizma u Ugarskoj i Hrvatskoj, prozvanog po imenu vladara francijskejskim.

Politički pritisak ojačao je s pobjedonosnim završetkom ratovanja nakon više od dva desetljeća. Već 1813. austrijska je vojska, uvelike pomognuta domaćim stanovništvom i krajiškim posadama u francuskoj vojsci, zauzela Ilirske provincije i tako do kraja godine primorala Francuze da isprazne i hrvatske zemlje pod svojom vlašću. Još prije zaposjedanja Dubrovnika i Boke, Dalmacija je zajedno s njima odvojena od ostalih Ilirskih provincija, a kvarnerski su otoci carevom odlukom podvrgnuti generalnom guberniju u Ljubljani, pod čijom je vlašću ostala također Istra. Pri tome je otok Rab bio prijeljen Dalmaciji.

Prilikom zauzimanja prekosavskih krajeva Vrhovac je, kao namjesnik banske časti, odmah u njima uvodio ugarsko-hrvatski ustav i obnavljao stare upravne vlasti, stavljajući na taj način dvor pred svršeni čin. Upravne, pak, vlasti odmah su uvele ugarski sistem oporezovanja koji se u mnogo čemu razlikovao od uže austrijskoga, između ostaloga i nižim opterećenjem. Taj je povratak na stare, a u koječemu i zastarjele oblike državne uprave bio protivan načelnom stajalištu dvora prema kojem sve na oružju stečene zemlje pripadaju neposredno Carstvu. Iako je vladar u prvi čas 1813. odredio da se prijašnji ustav zadrži, a od Vrhovca uspostavljene vlasti potvrde, ipak je najzad 23. srpnja 1814. objavio svoju odluku o tome da »vse ilirske države carstvu na vekuvečna vremena sdružena i utelovljena jesu i ostaju.«⁹² Županijska skupština u Karlovcu odbila je, doduše, da se zakletva caru položi bez dodatnog teksta u kojem bi se primjena »konstitucije kraljevine Ugarske« izričito osigurala, ali kada je kao odgovor uslijedila prijetnja da će svaki onaj koji ne položi propisanu prisegu biti prognan, golema većina »plemića i posjednika« učinila je to u mjesecu studenom bez spomenutog dodatka.⁹³ U isto vrijeme je Riječki okrug, koji se sastojao od kotara Čabar, Ravnagora, Fužine i Crikvenica te gradova Bakar i Rijeka, priključen Primorskom guberniju (Küstenland) sa sjedištem u Trstu. Pošto je uprava bila na početku 1815. potpuno uređena po austrijskom uzoru, Kraljevina Ilirija — kako je ostatak Ilirskih provincija bez Dalmacije prozvan — podijeljena je 13. lipnja 1816. u dva gubernija, od kojih je jedan osim Provincijalne Hrvatske (»Illyrium provinzial horvaczke ze-

⁹² Prema carevu reskriptu od 23. VII. 1814.

⁹³ O pitanju povratka prekosavskih krajeva od 1813. do 1822. v. Vjekoslav Klaić, Borba za hrvatske prekosavske krajeve i njihova reinkorporacija 1814—1822, Vjesnik Državnog arhiva II, 1926, i Stjepan Antoljak, Prekosavska Hrvatska i pitanje njene reinkorporacije, Starine JAZU 45, 1955, 91—160.

mlye«, prema službenom izričaju) obuhvatio i čitavo Primorje (Küstenland), Goricu i Gradišku. Banska Hrvatska, koja je 1809. dolaskom Francuza bila rascijepljena u dva dijela, ostat će u takvom stanju punih trinaest godina, a njezino ujedinjenje s Dalmacijom postići će se tek nakon gotovo podrug stoljeća.

4. Franciscejski apsolutizam i obnova ustavnosti

Dugotrajno razdoblje ratova koje je Habsburška monarhija, s povremenim prekidima, vodila protiv francuske revolucije i Napoleona preko dva desetljeća ostavilo je za sobom teških tragova u daljem razvoju hrvatskih zemalja. Njegova ekonomska podloga, koju je, osim ratnih napora, temeljito uzdrmao slom državnih financija g. 1811, sporo se oporavljala. Vrijednost je novca i dalje opadala, a vremenske su nepogode od 1814. do 1817. izložile selo poplavama i izgladnelosti zbog nerodice.⁹⁴ Državna je vlast, doduše, pomogla seljaka žitom i novcem, ali je to učinila u obliku zajmova, redovito opterećenih kamatima, koji su mu još više otežali život osjetljivom zaduženošću. Popratne su pojave takva stanja bili pomor stoke te skupoća, nestašica novca i lihva.

Ove nedaće nisu, dakako, pogadale sve krajeve podjednako, ali je u mnogima od njih bilo dosta slučajeva umiranja od gladi, a ponegdje one nisu poštedjele ni samo plemstvo. Iako je razlika bilo i u odnosu vlastele prema njihovim kmetovima, ipak se i u to vrijeme opaža općenita tendencija vlastele prema povećanju tlake i alodijalnog zemljišta. U središnjoj Slavoniji, pak, pridolazila je k tome i translokacija, tj. nastojanje vlastele da naselja u teže pristupačnijim gorovitim krajevima presele u ravnicu.⁹⁵ Najteži od tih slučajeva, koji je zaprijetio mogućnošću da zahvati šire područje i preraste u ustanak protiv vlastele uopće, zbio se nešto kasnije (1826) u Martinpotoku na voćinskom vlastelinstvu. Od neke dvije stotine seljaka izvedenih pred sud, dvadesetak ih je osuđeno na 1—3-godišnji zatvor u okovima, poštren s pedeset batina semestralno, a ostali na različite kazne batina do istog maksimuma. Kao pokretač bune Mihajlo Grgur osuđen je na smrt vješanjem.⁹⁶

Još u vrijeme gladi, od mjeseca veljače do srpnja 1815, razbuktao se na daruvarskom vlastelinstvu grofa Izidora Jankovića, koje je pripadalo Požeškoj županiji, pokret u kojem je preko šezdeset sela, hrvatskih i srpskih, nastojalo da se oslobodi pritiska svog vlastelina i nedjela njegovih službenika prelaskom u status krajišnika ili slobodnih kameralista, tj. podložnika Dvor-

⁹⁴ Da je T. Smičiklas u svojoj »Poviesti hrvatskoj« ovo razdoblje gladi netočno datirao godinama 1816—19, dokazao je na temelju arhivskih istraživanja Slavko Gavrilović, Banska Hrvatska u godinama gladi 1814—1817, HZ XXXI—XXXII, 1978—79. Teška oskudica i glad pogodile su tih godina i slavonske županije, osobito Požešku. Usp. isti, Sremska, Virovitička i Požeška županija u godinama gladi 1813—1817, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 3, 1977, 59—89.

⁹⁵ O otporu na slavonskom selu protiv translokacije od 1810. dalje usp. Sl. Gavrilović, Prilozi istoriji seljačkih nemira u Hrvatskoj i Slavoniji 1778—1818, HZ XVII, 1964, 141—154.

⁹⁶ Opširniji prikaz ove bune dao je Sl. Gavrilović, na i. mj., 146—154.

ske komore.⁹⁷ Glad koja je osobito pogodila siromašne seljake — pakrački episkop Josif Putnik⁹⁸ naziva ih »goličima« — postajala je utoliko nepodnošljivijom što je seljacima bilo tada zabranjeno odlaženje »u žirovinu«, koje je pravo vlastelinstvo za gotov novac dalo u zakup nekim »spekulantom«, tj. trgovcima. Nedjela, pak, njegovih službenika bila su najčešće povezana s odmjeravanjem tlake koja je, protivno propisima, stalno povećavana.

Pokret, koji je najprije izbio u selu Poljani na pakračkom dominiju, ubrzo se proširio na okolna — prema Putnikovu izrazu — šokačka sela, a zatim i pravoslavna, pri čemu je glavni poticaj i pritisak dolazio od prvih, iako je do neuspjelog puta seljačke deputacije na bečki dvor važnu ulogu odigrao u tim događajima srpski učitelj Georgije Perčević. Pokret se odvijao u obliku »seljačkog štrajka«, neodlaženja na tlaku, koja se, prema Putnikovu svjedočanstvu, ograničila na »malija čast« pravoslavnih kmetova. Iako je vlastelinski alodij ostajao uglavnom pust, ipak je još u ožujku Putnik javljao da »vse mirno i bezopasno jest«, i tek su kasnije seljaci počeli i sami primjenjivati silu.⁹⁹

Odlučno zahtijevajući od seljaka da i dalje priznaju grofa Jankovića svojim gospodarom, državna je vlast ustrajala na tome da oni obustave svaki otpor i sačekaju rezultat službene istrage koju je dvor povjerio hrvatskom prototrotaru Josipu Kuševiću. Otpor seljaka skršen je, doduše, vojničkom egzekucijom, pri čemu se vojska poslužila »žestokimi bijenijami«, do maksimuma od pedeset batina, da seljake natjera na davanje tlake, a vođe je odvela u županijski zatvor. Uza sve to je istraga u mnogočemu izašla u susret seljacima. Vlastelin je osuđen da kao krivac snosi troškove vojničke egzekucije i nadoknadi seljacima pričinjenu štetu, a više njegovih službenika osuđeno je na vremenske kazne. Obaveza tlake svedena je na staru mjeru propisanu urbarom, a seljacima, kojima je ubuduće osigurana zaštita od samovolje službenika, ponovo je dopuštena žirovina u vlastelinskoj šumi uz naplatu određenu urbarom.

Na otpor ovih seljaka utjecao je također pokret koji je, u sličnim prilikama, zahvatio susjednu Moslavinu u Križevačkoj županiji, iako mu korijenje seže u dublju prošlost. I ondje su seljaci težili za slobodom, kakvu su

⁹⁷ Usp. o tom pokretu Gavrilović, Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji, n. dj., 151—203 (IX. Seljački pokret u Požeškoj županiji 1815 god.).

⁹⁸ Za prikaz koji slijedi pisac se ovih redaka poslužio pismima ep. Josifa Putnika mitropolitu St. Stratimiroviću. Sva citirana mjesta potječu iz tih pisama koja je Sl. Gavrilović objavio u HZ XV, 1962, 243—256 (Pisma ep. Putnika o seljačkom pokretu u Slavoniji 1815/6).

⁹⁹ Sl. Gavrilović, Agrarni pokreti u Sremu, Slavoniji i Moslavini početkom XIX veka, HZ X, 1957, 80, piše o tim seljacima: »Postepeno počeli su da zauzimaju spahijske zemlje, da seku šumu, kidaju ograde, gaze vinograde i napadaju spahijske činovnike [...]« U svojoj knjizi, spomenutoj ovdje u bilj. 97, Gavrilović nije ovo mjesto ponovio, a nije naveo ni neke konkretne slučajeve ove vrste. Ep. Putnik, koji je nastojao oko smirivanja pokreta, izričito tvrdi da do 8. ožujka po st. (20. III. po nov.) »ni malješij eksces libo inoje kolenbud izstupljenje ne sodjelasja« (n. dj., 105).

¹⁰⁰ Poblize o buni Moslavčana v. Sl. Gavrilović, Seljački pokret u Moslavini 1815—16. godine, Istoriski glasnik 1956, br. 2, 3—36.

nekada kao krajišnici uživali, odupirući se istim nezakonitim postupcima vlastelina grofa Đure Erdödyja i njegovih službenika (porast tlake, zabrana ispaše u šumama, zloporabe službenika). Međutim, moslavački je pokret ostao ograničen samo na hrvatsko stanovništvo; srpsko naselje nije u njemu sudjelovalo, a po strani su ostali i slobodnjaci (predijalisti i decimalisti), iako su i oni imali razloga da budu nezadovoljni.¹⁰⁰ Oblici otpora toliko su se s vremenom zaoštrili, da je noću od 2. na 3. veljače 1816. kod sela Potoka (kraj Popovače) došlo do oružanog sukoba s vojskom, u kojem je poginulo dvadesetak seljaka. U istrazi, koju je i ondje, kao kraljevski komesar, proveo Josip Kušević, mnogi su od njih osuđeni na kaznu batinjanja i višegodišnje tamnovanje, a njihov vođa Mihajlo Mariković pogubljen je u Beču. Najzad, i u ovom je slučaju udovoljeno nekim tužbama kmetova, ali se njihov položaj nije ni u čemu bitno promijenio.

Zapadnije od Moslavine, u uže hrvatskim krajevima, nije u ovom razdoblju zabilježena ni jedna znatnija seljačka buna, ali je i ondje, ispod Plešivice, počeo uskoro sazrijevati pokret koji će 1830. uroditi tzv. krašićkom bunom i masovnim sudskim procesima protiv njezinih sudionika.¹⁰¹

Iako je svaki od tih pokreta pokazivao neka svoja posebna obilježja, zajednički im je bio otpor protiv pojačane feudalne eksploatacije i težnja da kmetsku podložnost zamijene bilo kakvim oblikom »slobode« koji se unutar feudalnog sistema mogao još postići. Stojeći na braniku toga sistema u cjelini, državna je vlast nastojala da svojim posredovanjem utupi i uspori klasnu borbu na selu, ali je svojom općenitom politikom i sama pridonosila da se položaj seljaka stalno pogoršava.

Tek što su preboljene godine gladi, vlada je svojim postupcima, u vezi s oružanom intervencijom na Apeninskom poluotoku u početku dvadesetih godina, osjetljivo uznemirila selo i sav javni život u zemlji. Slijedeći svoju apsolutističku politiku, ona je, protivno ugarskom ustavu, pokušala da mobilizaciju novaka provede mimo sabora, preko županijskih skupština. Da ojača svoj utjecaj u njima, ona je još 1819. dala seljačkom plemstvu individualno pravo glasa prilikom donošenja njihovih zaključaka, ali je unatoč tome naišla na otpor županija u pitanju novačenja lomeći ga uvođenjem komesarijata i otpuštanjem onih činovnika koji su se odazivali njihovu pozivu na neposluh.¹⁰² Pored toga je 1822. odredila da se ubuduće kontribucija, ratni porez, opet plaća u srebru kao nekad prije bankrota g. 1811, što je za pravo značilo njezino četverostruko povišenje.

¹⁰⁰ Stari spor između vlastelinstva i triju sela ispod Plešivice (Krašić, Kupčina i Erlenići), koji se nakon uvođenja urbara g. 1780. zaoštrio zbog porasta tlake, osobito vozne, i oduzimanja općinskog zemljišta, počeo je od g. 1826. poprimiti sve žešće oblike. Usp. o tome Juraj Čuk, *Krašićka seljačka buna godine 1830*, Zagreb 1954.

¹⁰² O tadašnjoj borbi hrvatskih i slavonskih županija protiv apsolutizma usp. Sl. Gavrilović, *Otpor prema apsolutizmu u Slavoniji i Hrvatskoj 1821—1825*, HZ XVIII, 1965. — Među otvorenim protivnicima vladine politike istakao se tada Ljudevit Jelačić, profesor pravnih nauka na zagrebačkoj Akademiji, koji je zbog toga 1824. otpušten iz službe. Usp. o tome Franjo Fancev, *Zašto je prof. dr. Ljudevit Jelačić Bužinski god. 1824. bio lišen službe?* Hrvatska revija X, 1937, 518—527.

Da ovu promjenu učini ugarskom i hrvatskom plemstvu, ionako nezadovoljnom njezinom politikom, donekle podnošljivijom, vladar je g. 1822. vratio pod bansku vlast prekosavske krajeve Hrvatske,¹⁰³ ali je vlada uskoro zatim (1823) spojila oba vojna zapovjedništva u Hrvatskoj, zagrebačko i karlovačko, i time vlast bana svakako umanjila.¹⁰⁴ Povišenjem cijene soli također je otežala položaj seljaka, u čijem je životu stočarstvo još uvijek imalo veće značenje od poljoprivrede.

Inkorporacija prekosavskih krajeva ponovo je trgovini olakšala pristup k moru jer je njome bila uklonjena i carinska granica koja ih je do tada odvajala od njihova zaleđa. Budući da je u isto vrijeme zbog ustanka Grka g. 1821. protiv turske vlasti bio odjednom zakočen izvoz ruskog žita na Zapad, trgovina žitom iz Ugarske i Hrvatske doživjela je nagli procvat koji je potrajao do kraja toga desetljeća.

Usporedo s ovom trgovinom porastao je također izvoz drugih agrarnih i industrijskih proizvoda na vanjsko tržište. Među njima je posebno značenje pripalo već otprije proizvodnji potaše (pepeljike), neophodne u industriji prozorskog stakla, a g. 1824. počele su se u hrvatskim šumama oko Karlovca naveliko izrađivati dužice potrebne francuskom vinarstvu.¹⁰⁵ Izvozilo se, nadalje, građevno drvo iz brojnih pilana na vodeni pogon u Gorskom kotaru, stoka i duhan (iz Požeške kotline). Proizvodnja manufaktura također je bila isključivo ili velikim dijelom namijenjena bližem i daljem tržištu izvan zemlje (npr. staklo, šećer, sirova svila i svileni konac). Manufakturna poduzeća podizala su se ponajviše na vlastelinstvima, ali su najbrojnija i najveća od njih i u ovom razdoblju bila u Rijeci. Među njima je do g. 1828. prednjačila golema manufaktura šećera iz trske, osnovana još g. 1750. holandskim kapitalom, a g. 1821. pridružila joj se tvornica papira koja se od male radionice ubrzo razvila u veliku manufakturu s više od stotinu

¹⁰³ Janko Polec, Kraljestvo Ilirija. Prispjev k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah I, Ljubljana 1925, 121—122, dokazao je da povratak prekosavskih krajeva nije uslijedio iz obzira prema Hrvatskoj, nego zbog spomenute odluke o povišenju kontribucije. Prema prijedlogu min. grofa Zichyja od 9. VIII. 1821, reinkorporacija bi trebala da uspostavljanjem izravne veze s morem omogući Ugarskoj razvoj njezine vanjske trgovine i stjecanje novca potrebnog za podmirenje povišenog poreza. Tranzitna trgovina žitom upravo je u to vrijeme, nakon izbijanja grčkog ustanka (1821), doživljavala svoju konjunkturu.

¹⁰⁴ Ova je promjena toliko uzbudila suvremenike da su, prema zapisu biskupa Vrhovca od 21. II. 1823 (Diarium 1823, p. 99), očekivali čak mogućnost ukidanja banske časti. (prema Šurminu, n. dj. I, 09, bilj. 52).

¹⁰⁵ O ekonomskom razvoju u Hrvatskoj između 1750. i 1860. još je uvijek, po obilju sakupljenih podataka, najvažnije djelo Rudolfa Bičanića, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1951, iako je ono zasnovano samo kao I. knjiga mnogo opsežnijeg rada o »Hrvatskoj ekonomici na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam«. — O manufakturama usp. novije prikaze Miroslave Despot, Über die Entstehung und Entwicklung der Manufakturen in Kroatien bis zum Jahre 1848, Studia historiae oeconomicae 4, Poznanj 1969, 141—156, i Ekonomsko-historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko-proizvodnog procesa u XVIII i XIX stoljeću, Zbornik radova I. znanstvenog Sabora Slavonije i Baranje, Osijek 1970, 245—282.

radnika. Pored Rijeke je znatnijim središtem manufakturne proizvodnje postao tada Varaždin s bližom okolicom,¹⁰⁶ ali se po veličini ovih poduzeća nije ni približno mogao mjeriti s Rijekom. Osim perifernog položaja njezina najrazvijenijeg središta, koje se jeftinom radnom snagom opskrbljivalo uglavnom iz bližega hrvatskog susjedstva a svoje proizvode izvozilo isključivo na udaljenija tržišta, manufakturu je u Hrvatskoj općenito obilježavalo tada nepostojanje tekstilne proizvodnje (izuzimajući abu, tj. narodnu surinu) i odlučna uloga trgovačkog kapitala, pretežno tuđeg porijekla.

Tranzitnu trgovinu i izvoz omogućavali su vodeni tokovi Save i Kupe do Karlovca, odakle su do morske obale vodile tri ceste, od kojih je najnovija, Lujzinska, bila za kolni promet najpogodnija.¹⁰⁷ Tek g. 1827. je Kajetan Knežić počeo graditi cestu koja će preko sedla Alana uskoro prvi put probiti velebitski bedem na putu od Gospića do Obrovca.

Rudnim blagom siromašna Hrvatska raspolagala je u to vrijeme sa svega dva rudnika. Otprije se već kopao bakar u Rudama kod Samobora; ondje je u ovom razdoblju bilo ponekad zaposleno i do stotinjak rudara, a u bakrani, gdje se izrađivalo različito suđe i druga roba, više od dvije stotine radnika. U Radoboju kod Krapine otvoren je g. 1811. rudnik sumpora koji je ostao

¹⁰⁶ Prema podacima M. Despot, O privredi grada Varaždina u prvoj polovini XIX stoljeća, Zbornik Historijskog instituta JAZU 5, 1964, 107—124, spominje se ondje u tom razdoblju četrnaest manufaktura, od kojih su četiri svakako podignute domaćim kapitalom.

¹⁰⁷ Prema tabeli suvremenika F. Rauchmüllera von Ehrenstein, Übersicht der dem Ungarisch Adriatischen Meereshandel dienenden Land- und Wasserstrassen und der dazu gehörigen Seehäfen, Budim 1831, promet se na Lujzijani u 20-im godinama odvijao kako slijedi:

Cjelokupni promet, tranzitni i unutrašnji, iznosio je po težini 2 195 326 $\frac{1}{2}$ centnera (1 bečki cent. = 56 kg) za 3-godišnje razdoblje od 1. XI. 1826. do 31. X. 1829, pri čemu je posljednje godine zabilježen nagli porast. Taj se, dakako, morao odraziti i na broj zaprečne stoke; broj je konja od 75 435 porastao na 103 740, a volova od 80 896 na 123 998, dok je broj tovarnih konja ostao gotovo nepromijenjen (oko 23 000 komada). U skladu s ovim podacima uvećan je i prihod od cestarine (vozarine) s 54 tisuće na 138 tisuća forinti. Od pojedinih proizvoda upada u oči skokovito povećanje prometa kukuruza, namijenjena gotovo isključivo izvozu, od 7 439 na 260 413 centnera. Promet pšenice, uglavnom također namijenjen izvozu, iznosio je na kraju, nakon osjeblijivog pada 1828. godine, 130 201 centner. Od 1828, kada se prvi put u prometu pojavljuje i izvoz krpa za manufakturu papira u Rijeci, dopremljeno je u svemu gotovo 40 tisuća centnera. — U istom je razdoblju neznatno smanjen izvoz hrastovih dužica za izradbu bačava; u svemu je izvezeno 141 675 $\frac{1}{2}$ centnera, tj. 47 tisuća u prosjeku godišnje. Znatan pad, naprotiv, bilježi izvoz duhana koji je od 40 413 pao na 16 289 centnera i promet ugljena iz goranskih rudnika od 45 804 na 22 995 centnera. — S godišnjim prosjekom od devet tisuća komada zadržao se na istoj visini promet rogate stoke, a sa sedam tisuća godišnje promet svinja. — Iako izvoz drveta i njegovih izrađevina (daske, jarboli) pokazuje, osim dužica, znatno kolebanje u godišnjim količinama, ipak on zauzima u cjelokupnom prometu dosta važno mjesto. Od ostalih proizvoda, namijenjenih izvozu, zavrđuju pažnju staklo (u svemu 3 658 $\frac{3}{4}$ centnera) i potaša (2 051 $\frac{1}{2}$ cent.).

vlasništvo države i u kojem su, osim pomoćnih radnika, bila 1828. zaposlena 63 rudara.¹⁰⁸

Razvoj domaćeg tržišta obilježen je također postepenim porastom mjесnih sajmovа i gradskog obrta koji je na temelju patenta Josipa II. o emancipaciji kmetova 1785. postao pristupačan i došljaku sa sela, iako je obnovom cehova g. 1813. bio u svom napredovanju opet donekle zakočen.¹⁰⁹ Iako još uvijek ne raspolazemo s dovoljno pouzdanih podataka koji bi omogućili donošenje sigurnijih uopćavajućih zaključaka, o nekom jedinstvenom nacionalnom tržištu kao osnovnom preduvjetu za svaki dalji društveni napredak svakako se još ne može govoriti. Feudalni društveni odnosi bili su još, doduše, duboko ukorijenjeni, ali su općeniti razvoj i, u vezi s njime, skromni zameci jednoga novog života naviještali i hrvatskom narodu skorašnje promjene koje su i drugi narodi oko njega nazvali svojim nacionalnim preporodom.

Otpor ugarskog plemstva apsolutističkoj politici dvора koji je s vremenom postajao sve žešći i finansijske poteškoće vlade koje su se, u vezi s njezinom vanjskom politikom, osjetljivo gomilale unatoč povišenim državnim prihodima, primorale su napokon kralja da g. 1825. sazove Ugarski sabor, kojemu je, po običaju, prethodilo zasjedanje Hrvatskog sabora. Taj je potkraj mjeseca kolovoza unio u instrukciju svojim nuncijima za Ugarski sabor neke zahtjeve koji su značajni za tadašnji politički stav hrvatskog plemstva. Ono je ovom prilikom zahtijevalo sjedinjenje Dalmacije i Varaždinske krajine s Hrvatskom te izjednačenje Slavonije s njome u oporezovanju. Pored toga je, u interesu domaće privrede, istaklo zahtjev za reciprocitet u plaćanju carina na granici prema habsburškim nasljednim zemljama, a odlučno se založilo za ograničenje slobode seljenja kmetovima samo unutar granica Hrvatsko-slavonskoga kraljevstva, jer je u nastojanju da što više proizvodi za tržište oskudijevalo u radnoj snazi.¹¹⁰

¹⁰⁸ O spomenutim rudnicima usp. Bičanić, n. dj., 92—99.

¹⁰⁹ O razvoju obrtničke proizvodnje, cehovskoj organizaciji i klasnim sukobima unutar obrta u to doba opširnije piše Bičanić, n. dj., 43—79.

¹¹⁰ Ovi su zahtjevi sadržani u točkama 42, 9, 24. i 10. instrukcije (Zaključci Hrvatskog sabora XI, 1825—1832, 1976, na niže označenim stranama):

t. 42. »Regnis Dalmatiae, Galliciae et Lodomeriae [...] Domini ablegati eorum non minus, quam et duorum Varasdinensium regiminum, velut in medietate Regni existentium, ac plagae inter Iosephinam et Carolinam viam iacentis, Civitatisque Segniensis reincorporationem collictabunt.« (19)

t. 9. »Articuli 59. 1791. de pertractando in Diaeta Regni Croatiae contributione conditi ad inferiores quoque Slavoniae comitatus velut integrantes Regni Slavoniae partes et ad iurisdictionem banalem indubitate spectantes extensionem ita positiva lege sancendam petent Domini ablegati, ut in sensu legum de media Regnorum horum dica sonantium, adeoque paratim horum quoque comitatum contributio tractetur.« (12)

t. 24. »[...] Domini ablegati praefereniter eo curas suas convertent, ut obstacula haec commercii mercatoribus Hungaris cum Germanicis ad idem reciprocitatis iux reflexe ad illa, quae hoc scopo ex comitialibus sessionibus 23-ae maii et 2-ae decembris 1807. Suae Maestati sacratissimae repraesentata fuerant, collocandis per Suam Maestatem Sacratissimam removenda exoperentur.« (14)

Ugarski je sabor, kao uvijek do tada, podupro zahtjev za sjedinjenjem hrvatskih zemalja jer se on podudarao s njegovim privrednim i političkim težnjama. Iako je dvor u načelu uvijek priznavao pravnu pripadnost Krajine Hrvatskoj, Državni se savjet taj put odupro saborskom zaključku s obrazloženjem koje je za sav kasniji razvoj toga pitanja bilo veoma značajno. Pored čisto obrambenih razloga, istakao je g. 1826. da bi, u slučaju pripojenja Krajine Ugarskoj, njezina vojna moć mogla, prema prilikama, biti iskorištena u interesu protivnom cjelini Monarhije.¹¹¹ Otada se pitanje Vojne krajine razmatralo u Beču isključivo s gledišta ugarsko-austrijskih odnosa, a ono se i na mađarskoj strani, sve do učvršćenja dualističkog sistema, ocjenjivalo samo s obzirom na opasnost koja iz Krajine pod austrijskom vojnom vlašću prijete težnjama Ugarske za samostalnošću.

Iako je hrvatsko plemstvo, poslije iskustva s ponovljenim apsolutizmom, bilo opet jednom spremno da se što više osloni na svoga znatno jačega staleškog druga,¹¹² Ugarski je sabor jasno pokazao da u svojoj politici mađarizacije namjerava odlučno ići već otprije utrdom stazom. Kao svoju želju usvojio je zahtjev Zaladske županije da se Međimurje izuzme ispod crkvene vlasti zagrebačke biskupije koja preko svojih svećenika koči mađarizaciju tamošnjih stanovnika. Međutim, kralj nije taj zahtjev svojim rješenjem od 26. kolovoza 1829. odobrio dajući prednost vjerskom odgoju.¹¹³

Ugarski je sabor, nadalje, uzeo u razmatranje i pitanje uvođenja mađarskog jezika u škole i urede ne samo u Ugarskoj nego i u Hrvatskoj, a kad je u tome naišao na otpor hrvatskih nuncija, pokazao se sklonijim prijedlogu da se mađarski jezik uvede za sada u hrvatske škole kao obvezatni predmet, iako se materinski jezik u njima tada još nije uopće učio. Pokrenuo je time pitanje koje je imalo dublje značenje od uže jezičnoga. Donošenje zakonskog zaključka u tom smislu ugrožavalo bi jedno od municipalnih prava

t. 10. »Quia regnicolae non absque fundamento verentur, ne ex concessa colonis per novelarem legem libera migratione plurimae in Regnis desertae cum gravi etiam fundi contributionalis decremento oriantur, Domini ablegati eo rem dirigent, ut circa migrationem colonorum ad ambitum solum Regnorum horum restringendam legalis provisio stabiliatur.« (12)

¹¹¹ »...wollte nun zugegeben werden, dass sie (tj. Granica) dem Königreiche Ungarn angehöre, würde sie zu einer wahren ungarischen National-Landesbewaffnung umgeschaffen, die nach Umständen von einem, der Gesamtmonarchie entgegenstrebenden besonderen Interesse geleitet werden könnte.« (Usp. Miskolczy Guvla. Zur staatsrechtlichen Stellung der Militärgrenze, Šišićev zbornik, Zagreb 1930, 42—43.)

¹¹² Hrvatskim saborom »provijava« g. 1825. »sasvim identičan duh s onim od godine 1790.: što tješnje pridruženje Ugarskoj i njezinim staležima« (Šišić, Hrvatska povijest III, 133).

¹¹³ Usp. o tom pitanju elaborat ap. Miskolczy, A horvát kéérdés I (v. bilj. 51), 470—474.

¹¹⁴ Tako su već sudionici rasprave shvatili pravo značenje spornog pitanja. Jedan je zastupnik u svom izvještaju od 1. III. 1826. konstatirao: »...es handelt sich jetzt nicht mehr um die ungarische Sprache, [...] sondern darum, inwiefern dieselben Länder das Recht haben, sich Munizipalstatuten zu machen.« (Miskolczy, n. dj., I, 467.)

Hrvatske i naviještalo mogućnost da Ugarski sabor učini jednom sva ta prava ovisnima samo o svojoj volji.¹¹⁴ Hrvatski protonotar Josip Kušević je tada, u svom govoru od 26. veljače 1826, osporio Ugarskom saboru pravo da odlučuje o pitanju jezika u javnom životu Hrvatske, ali je, priznajući korisnost od učenja mađarskog jezika, izjavio da će odluku o tome donijeti Hrvatski sabor. Doista je hrvatsko plemstvo na saborskoj sjednici održanoj 10. rujna 1827. stvorilo zaključak da se mađarski jezik uvede u škole kao obvezatni predmet.¹¹⁵ Na taj je način ono samo otvorilo širom vrata prodor u mađarskog jezika u javni život Hrvatske. Imajući na umu samo svoje staleške interese, od kojih je odlučno značenje pripalo njegovu daljem sudjelovanju u središnjim ustanovama, hrvatsko se plemstvo nije tom prilikom, ni u kojem obliku, sjetilo svoga materinskog jezika koji će tek dvadeset godina kasnije proglasiti službenim.

Uza sve to je Hrvatski sabor, pridajući glavno značenje obrani municipalnih prava, koja su prvenstveno bila staleški privilegij hrvatskog plemstva, odlučio istupio u njihovu obranu. Prvi put je u svojoj povijesti zaključio da izabere »deputaciju« koja bi, pod predsjedanjem prepošta zagrebačkog kaptola Aleksandra Alagovića, sakupila sva »statuta et iura municipalia« Hrvatskoga kraljevstva.¹¹⁶ Time je upravo Hrvatski sabor dao poticaj za dalje istraživanje njegova javnog prava i proučavanje hrvatske povijesti uopće.

Osim toga je u pitanju državljanstva (indigenata), koje je Ugarski sabor smatrao jedinstvenim za Hrvatsku i Ugarsku — iako je prva do tada sama na svom saboru odlučivala o primanju u »državljansku vezu« —, prosvjedovao protiv naziva »partes subiectae«, tj. podložne zemlje, za Hrvatsku i Slavoniju kojim se nazivom Ugarski sabor poslužio u svom zakonskom zaključku o formuli prisega prilikom stupanja u državljanstvo. Iako je potpuno opravdanim smatrao naziv »regna socia«, savezničke kraljevine, ipak je tada ustrajao na daljoj upotrebi naziva »partes adnexae«, pridružene strane, uobičajenog u mađarskoj upravnoj praksi.¹¹⁷

Svojim je zaključcima Hrvatski sabor od godine 1827. stajao čvrsto na braniku posebnoga državnopravnog položaja Hrvatske u okviru tzv. zemalja krune svetog Stjepana, što je povoljno utjecalo na niezina dalji politički razvoj, ali moderna nacionalna ideja nije još u njima došla do svog izražaja. Ona

¹¹⁴ U art. 5. Hrvatski sabor od 1825. zaključuje »ut studium linguae Hungaricae in Partibus quoque Adnexis pro ordinario declaretur et qua tale iuventuti scholas publicas frequentati tradatur« (Zaključci Hrvatskog sabora XI, 59—60).

¹¹⁶ Art. 3: »...reputarunt Status et Ordines, ut municipalia Regnorum horum iura et statuta in unum corpus cum deductione motivorum, quibus vigor et validitas eorum innitur, coligantur et redigantur et vocatis in adminiculum quibusvis in Archivo Regni huius aut aliis tabulariis publicis existentibus diplomaticis et historicis documentis tale operatum elaboretur, quod in tuitione municipalium Regni huius iurium posteris quoque suffragari possit.« (Zaključci Hrvatskog sabora XI, 57.)

¹¹⁷ Prosvjed kojim se Hrvatski sabor zbog upotrebe termina »partes subiectae« obratio 10. i sl. dana rujna 1827. kralju objavio je najprije Miskolczy. n. dj. I, 468—469, a zatim je, prema originalnom zapisniku, objavljen u izdanju »Zaključaka Hrvatskog sabora XI«, 58—59.

je u tadašnjim prilikama, uoči Vrhovčeve smrti (16. prosinca 1827), počela puštati dublje korijenje u mladom pokoljenju hrvatske inteligencije koje će uskoro zatim pripremiti tlo za preporodni pokret, nošen prvenstveno nacionalnom idejom.

5. Preteče preporodnog pokreta

Dugo razdoblje ratovanja poslije kojega je, pored mnogih nedaća, prvenstveno financijskih, slijedilo više godina gladi, nije pogodovalo provođenju u život dubokih promjena u sistemu osnovnog školstva koje su bile uvedene reformama Marije Terezije. Te su se promjene počele nešto više opažati tek potkraj drugog desetljeća 19. stoljeća, kada su se sve hrvatske zemlje našle najzad okupljene pod vlašću Habsburgovaca. Za taj jedinstveni sistem osnovnog školstva bio je (još uvijek) značajan velik utjecaj crkve, iako je država smatrala otada obrazovanje građana jednom od svojih najprećih briga, te nedovoljno značenje koje se u njemu, kao i školstvu uopće, pridavalo učenju materinskog jezika.¹¹⁸

U novostečenim posjedima Istre i Dalmacije, gdje je za mletačke vladavine talijanski jezik već prije utisnuo svoj pečat sveukupnom javnom životu, osnovne su se škole sporo otvarale i još veoma dugo zadržale talijansko obilježje, iako je bilo nekih pokušaja da se u njih uvede i njemački jezik. Na hrvatskom selu u Istri otvarale su se one samo u sjedištima dekana-župnika, a u Dalmaciji poglavito u gradovima; ondje ih je 1830. bilo svega sedam viših i 25 nižih.

Do početka 30-ih godina nisu ni u Hrvatskoj i Slavoniji pod banskom vlašću bili uvjeti za razvoj školstva povoljniji. Feudalni društveni odnosi pogotovu su ga ometali, a Hrvatski je sabor tek kasnije obratio pažnju i na to zapušteno područje javnog života. Prema jednom podatku iz g. 1824, u Varaždinskoj županiji koja je obuhvaćala čitavo Hrvatsko zagorje bile su u 54 crkvene župe samo četiri škole, a ni u njima se obuka nije uredno održavala.¹¹⁹ Osim oskudne stručne spreme učitelja kojih su životne prilike bile veoma teške, djelovala je u tom pravcu osobito zaposlenost djece u seoskom gospodarstvu.

Još g. 1834. nije u Hrvatskoj bilo više od 25 osnovnih (trivijalnih) škola, a u Slavoniji više od 37, dakle su u cijelom Provincijalu bile tada svega 62 takve škole. Kako su se one sporo otvarale, najbolje pokazuje nepromijenjeni broj od četiri škole u Varaždinskoj županiji između 1824. i 1834.¹²⁰

¹¹⁸ Usp. cjelovit prikaz J. Sidaka, Jedno stoljeće u razvoju školstva u hrvatskim zemljama (1773—1874), Zbornik za historiju školstva i prosvjete 9, Zagreb 1975, 37—48, i Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti, 1981.

¹¹⁹ Antun Cuvaj, Povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas II (2. izd.), 1910. 238.

¹²⁰ Michael Kunits, Rapsodien, Allgemeine deutsche Garten-Zeitung 1834 br. 34. Ovaj veoma dobar prikaz tadašnjega školstva u Provincijalu i Granici prenosi u cjelini Cuvaj, n. d. II, 238—240.

U Granici, gdje je školstvo, kao i sav život, bilo podvrgnuto vojničkoj stezi, uvjeti za njegov napredak bili su mnogo povoljniji. Samo u osam regimena hrvatske Vojne krajine broj je osnovnih škola iznosio 1834. čak 151, a nastava se u 81 od njih održavala na narodnom jeziku, pa su se one, za razliku od njemačkih, »erarnih«, i nazivale »narodnima«. ¹²¹

Na hrvatsko-slavonskom području bilo je u svemu sedam gimnazija, od kojih je samo ona u Vinkovcima pripadala Granici, a nastavni jezik bio je u njima, osim njemačke gimnazije u Karlovcu, latinski. Posebno mjesto zauzimala je među njima »arhigimnazija« u Zagrebu, u kojoj je 6-godišnja gimnazija bila spojena s 2-godišnjim studijem filozofije i prava na Akademiji.

Kraljevska akademija znanosti (Regia scientiarum academia), koja je g. 1776, poslije zabrane isusovačkog reda, nastala od isusovačke akademije, bila je otada najviša školska ustanova u hrvatskim zemljama, iako nije imala status sveučilišta. ¹²² Budući da su na njezin Filozofski fakultet (Facultas Philosophica) išli đaci koji su zatim prelazili na studij teologije ili prava, Akademija je, pored vanjskih sveučilišta, bila tada glavno rasadno hrvatske inteligencije. U četiri desetljeća nakon smrti Josipa II. g. 1790. završio je tečaj filozofije na njoj u svemu 2191 đak. O nekoj hiperprodukciji inteligencije u nas prije 1830. ne može se, dakle, govoriti. Od spomenutog broja otpada 73% na đake iz triju hrvatskih županija, Međimurja i susjednih krajeva u Granici. Slavenske su županije zastupane u tom broju samo sa 7,7% (171 đak), ponajviše iz Požeške županije. Sasvim je neznatan bio, naprotiv, udio Dalmacije i Istre; iz prve su u tih četrdeset godina došla četiri, a iz druge, uključujući i otok Krk, dvanaest đaka.

Po svom društvenom porijeklu đaci su u sve većem postotku potjecali iz građanskog sloja; u posljednjem kvinkveniju od 1826. do 1830. bilo ih je čak 62,2%. Iako je porast broja đaka sa sela bio razmjerno znatan, ipak je u spomenutom petogodišću otpalo na njih 25,6%. Prema tome, usporedo sa stalnim opadanjem plemića među đacima, plebejski je element na kraju ovog razdoblja, uoči nastupa preporodnog pokoljenja, bio među svršenim filozofima zastupan s punih 87,1%. ¹²³

Navedeni postoci ne smiju se, doduše, olako uopćavati, ali oni svakako odražavaju značajne tendencije u razvoju hrvatskog društva. Da se unatoč svemu njegova struktura ipak sporo mijenjala, najbolje svjedoči podatak da je najveći dio svršenih filozofa prelazio na studij — teologije. U posljednjem kvinkveniju njihov je broj dostigao punih 62%. Međutim, za činovničko zvanje opredijelila se tek nepuna trećina, a druga zvanja nisu gotovo uopće dolazila u obzir.

Za ispravnu ocjenu značenja koje je Akademija imala u rađanju preporodne inteligencije nesumnjivo je važna činjenica da se do g. 1830. među

¹²¹ Kunits, na i. mj., 239.

¹²² Usp. J. Šidak, Regia scientiarum academia, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I, 1969, 49—78, i Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti, 1981.

¹²³ Krešimir Nemet, Zagrebačka akademija uoči Narodnog preporoda, Iz starog i novog Zagreba I, 1957, 169—181.

njezinim nastavnicima nije nalazio ni jedan koji bi se sa sigurnošću mogao smatrati Mađarom, iako je poneki od njih bio rodom Nijemac. Nadalje, različite objektivne teškoće urodile su, pogotovo u 20-im godinama, odužom vakantnošću pojedinih katedara, osobito na studiju prava, što nije moglo povoljno utjecati na redovno održavanje nastave.¹²⁴

Uza sve to su iz Akademije proizašli mnogi stariji i mlađi pripadnici preporodnog pokoljenja — od Antuna Mihanovića¹²⁵ do Ivana Mažuranića, a profesorski je zbor Akademije u ovom razdoblju već 1790. pokrenuo pitanje pretvaranja svoje ustanove u pravo sveučilište, za što je carska diploma iz g. 1669. pružala čvrstu pravnu podlogu.¹²⁶ Iako je taj poticaj podupro i Hrvatski sabor, on je ostao uzaludan, ali je Akademija uspjela da 1818. učini svoju bogatu knjižnicu, s desetak tisuća knjiga, pristupačnom javnosti, a iduće se godine (18. III. 1819) obratila »slavnoj Domovini« s pozivom da »vu penezih, knjigah, rukopisih, najpre takovih koji znanost događajev Domovine naše raširiti i osvetiti bi mogli«, pridonesu koliko mogu.¹²⁷ Usporedo s ostvarenjem jedne nacionalne knjižnice, vrhovni ravnatelj školstva grof Josip Sermage pokrenuo je i pitanje osnivanja Nacionalnog muzeja.¹²⁸ Međutim, nije u tome uspio, kao što je bez odziva ostao i nešto kasniji proglas župnika Adama Filipovića iz g. 1826. kojim se obraća »pravim Slavoncima« s prijedlogom da se osnuje »književno društvo« za izdavanje »slavonskih knjižica«. Ukorijenjenom običaju da se u nas čitaju njemačke novine i kalendari, on se suprotstavio s pozivom u kojem kaže: »... spomenimo se dakle našega slavnoga jezika, naše slavne domovine i našega ljubeznoga staroga naroda; uzdignimo pismenstvo, povisimo našu slavu, uvrizimo plemenite nauke i dajmo pomoć koliko možemo [...]«¹²⁹

Prema tome, pokušaji da se stvori institucionalna baza neophodna jednom nacionalnom pokretu na području kulture uglavnom su tada propadali. A ipak je novčana pomoć koju je Ugarski sabor g. 1827. odredio Hrvatskoj za mađarski Narodni muzej iznosila čak 28 000 forinti!¹³⁰

Istu sudbinu doživjela su i druga nastojanja pojedinaca da na različite načine probude interes javnosti za narodni jezik i književnost. Feudalni društveni odnosi u kojima je slabo građanstvo s naporom probijalo sebi put, a

¹²⁴ Usp. Šidak, n. dj. (bilj. 122), 56 i 57.

¹²⁵ Da je A. Mihanović polazio Akademiju u Zagrebu dokazao je Franjo Fancev, Zagrebačko školovanje A. Mihanovića, Nastavni vjesnik 39, 1930, i (s istim naslovom) Jutarnji list 29. XII. 1935.

¹²⁶ Tekst predstavke koju je Akademija 19. V. 1790. uputila Hrvatskom saboru, zajedno s prijevodom, v. u Spomenici I, 317—319.

¹²⁷ V. Spomenicu I, 320—324 (lat. original s prijevodom i kajkavski tekst koji je prvi put objavio Franjo Fancev, Dokumenti, 142—144).

¹²⁸ »Pridem jam fovebant patriotae, ac imprimis olim D. Josephus comes Sermage [...] illud desiderium, ut proprie Museum nationale academicum, cujus ipsa bibliotheca pars esset, Zagrabiae erigatur.« (Fancev, Dok. XL—XLI, iz rukopisnog izvještaja »Ratio super statu Musei academici zagrabiensis« od g. 1837.)

¹²⁹ Vladoje Dukat, Proglas za osnivanje književnoga društva od god. 1826, Nastavni vjesnik XII, 1904, 548—550.

¹³⁰ Corpus decretorum juris Hungarici II, 295 (prema Rudolifu Horvatu, Najnovije doba hrvatske povijesti, 1906, 38).

ukmećeno seljaštvo popunjavalo gotovo isključivo redove klera koji je tada utisnuo pečat i tankom sloju inteligencije, nisu još dopuštali da ovi pokušaji nađu u hrvatskom društvu na potreban odjek. Štoviše, kada bi ih poduprla i državna vlast, oni su ostajali bezuspješni.

Nakon F. Bogdanića, koji je već 1792. namjeravao izdavati novine na narodnom jeziku, slijedili su povremeno dalji pokušaji da se to postigne. Izvorna građa ne dopušta da se pobliže objasni takav neuspjeli pokušaj koji je Andrija Dorotić g. 1810. po nalogu Beča, poduzeo.¹³¹ Međutim, dobro je poznat slučaj Požežanina Antuna Nagya, bivšeg profesora povijesti na zagrebačkoj Akademiji, koji je g. 1814, boraveći kao cenzor u Budimu, dobio odobrenje da pokrene novine pod naslovom »Slavonski i horvacki phoenix«, i to na »ilirskom« jeziku, tj. slavonskoj štokavštini, i latinici. U svojoj je molbi, pored prvenstveno gospodarske tematike, izričito naveo i jezično-pravopisnu materiju kao predmet njegove osobite pažnje, a značajno je i njegovo isticanje dubrovačkog primjera u usavršavanju književnog jezika.¹³²

Državna je vlast g. 1818. udovoljila također molbi Karlovčanina Đure Šporera, apsolutista medicine u Beču, da izdaje književno-političko-gospodarski list »Oglasnik ilirski«, koji je on namijenio čitaocima u Trojednici i Istri. Prema njegovu »Oglasu« koji je 12. srpnja 1818. objavio, odlučio je da list izdaje latinicom dvaput u tjednu i da piše jezikom koji bi trebao da od hrvatskog, slavonskog, dalmatinskog i istarskog »izgovora« uzima »od svakog bolje«. Pri tom je ilirsko ime pretpostavio hrvatskom kao jedino koje bi moglo biti zajedničko Južnim Slavenima. I taj je poziv ostao u hrvatskoj javnosti nezapažen; odazvao mu se samo brodski trgovac i »slovničar« I. A. Brlić.¹³³ Biskup Vrhovac je navodno odbio svaku pomoć smatrajući da »mi tomu još nismo dorasli«.¹³⁴

S boljim je uspjehom Šporer nešto kasnije izdao »Almanah ilirski za godinu 1823«. U svojim je sjećanjima ustvrdio da je rasprodao cijelu nakladu,¹³⁵ ali iskustvo s nekim drugim spisima ne govori tome u prilog. Nagy

¹³¹ Tadija Smičiklas, *Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790. do 1835*, Rad JAZU 80, 1885, 26.

¹³² V. dokumente koje je Ferdo Šišić objavio u »Prilozima« svojoj raspravi »O stogodišnjici ilirskog pokreta«, Ljetopis JAZU za god. 1935/36, sv. 49, 1937, 118—130.

¹³³ Usp. Ferdo Šišić, *O Šporerovim novinama, Građa za povijest književnosti hrvatske VII, 1912, 49—94.* — Šporerov »Oglas« ponovo je, zajedno s tekstom dvaju njegovih pisama iz g. 1878. u kojima donosi više dragocjenih podataka o tome, objavio Fancev, *Dokumenti*, 133—137. — U svojim memoarima (J. M. Špor, *Odziv iz prošlosti*, Pozor 1863, br. 68—104) Špor(er) spominje suradnju »dvojice prijana Hrvatah«, njegovih »suučenika« na studiju medicine u Beču, prilikom sastavljanja njegova »Oglasa«. Prema Lopašiću, n. dj., 98, bilj. 2, bili su to A. Mihanović i dr Al. Praunšperger.

¹³⁴ Fancev, n. dj., 135. Kako Šporer 1878. ističe, Vrhovčev postupak ga »tako uplaši, da sve zapustih, misliv da ako svećenstvo ne pomaže, uzalud svaki trud i trošak«. Poznato je da je nešto kasnije i sam Gaj smatrao opstanak svojih novina osiguranim tek tada kada ih je biskup Al. Alagović preporučio pažnji svećenstva.

¹³⁵ Ap. Fancev, n. dj., 136.

nije 1814. uspio prodati »ni polovinu od 700 listor falatov pritisnutih kalendara« i tako barem podmiriti troškove,¹³⁶ a Tomaš Mikloušić je za svoj »Izbor dugovanj vsakovrstneh« mogao 1821. skupiti u svemu »komaj više od sto podpisova«, tj. predbrojnika.¹³⁷ Posve je, dakle, razumljivo i to da se »Hrvatini« Antun Mihanović uzalud obratio 1818. »znanostih i narodnoga jezika prijateljom« s pozivom da uz pretplatnu cijenu od 20 groša srebra omoguće izdanje Gundulićeva »Osmana«, toga — po njegovim riječima — »ispjevanja deljinskoga iliro-slavenskoga prvič iza rukopisa staroga na svjetlo dana«. ¹³⁸ Nije poznato na kakav je prijem g. 1815. naišao Mihanovićev spis »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku«, u kojem je autor slobodno preveo i tek djelomično preradio jedan stariji talijanski tekst iz sredine 18. stoljeća.¹³⁹

Protivno ovom racionalistički usmjerenom spisu, okružnica koju je biskup Vrhovac 26. lipnja 1813. uputio svećenstvu svoje dijeceze pokazuje već neke izrazitije romantične crte.¹⁴⁰ Polazeći od uvjerenja da se »dobra pomoć, ako ne izvor snage jezika nalazi sakriven u općoj upotrebi vanjske gospode svećenika i samog puka«, biskup poziva na skupljanje »čistih riječi« u »ilirskom« jeziku, narodnih poslovice i pjesama, te starih knjiga. Budući da je Vrhovac već otprije podržavao vezu s Jernejem Kopitarom u Beču,¹⁴¹ prevladalo je mišljenje da je svoj poziv sastavio na njegov poticaj, iako se to ne može potkrijepiti nekim izravnim dokazom.¹⁴² Međutim, novija su istraživanja opo-

¹³⁶ Nagy u predgovoru svom izdanju »Novi i stari kalendar horvatski«, s. d. 2. rujna 1817. (Fancev, Dokumenti, 124.)

¹³⁷ Ap. Fancev, Dokumenti, 149.

¹³⁸ Mihanovićev proglas na latinskom i hrvatskom jeziku donosi Fancev, n. dj., 130—132.

¹³⁹ Tomo Matić, Mihanovićeva »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku«, HZ II, 1949, 177—183, dokazao je da je riječ o spisu Francesca Algarottija, »Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua« (1750).

¹⁴⁰ Ap. Fancev, Dokumenti, 60—62. Jedini primjerak toga poziva na latinskom jeziku sačuvao se u ostavštini Lj. Gaja koji ga je i preštampano u »Danici ilirskoj«, br. 24, 93—96, dodavši mu hrvatski prijevod (taj je ponovo objavio Slavko Ježić, Ilirska antologija, 1934, 81—82, i Hrvatski preporod, 1944, 120—123).

¹⁴¹ Usp. Václav Burian, Stik J. Kopitarja s zagrebškim škofom M. Vrhovcem, Časopis za zgodovino in narodopisje (Kovačičev zbornik), XXXII Maribor 1937, 157—162. Prvu vijest o osobnom susretu Kopitara s Vrhovcem autor nalazi u njegovu pismu J. Dobrovskom od 21. IV. 1810; prema njoj je u razgovoru između njih bilo riječi i o narodnim pjesmama. Prvo pismo Kopitara Vrhovcu potječe od 8. III. 1811; njegov tekst autor donosi na str. 157. Smatra da je biskupova okružnica nastala na Kopitarov poticaj, iako konstatira da u dopisivanju s biskupom nema inače traga nekom interesu za narodnu poeziju.

¹⁴² »Da li je tom prilikom (tj. njihovih susreta u Beču; J. Š.) bio Vrhovac potaknut baš od Kopitara da izda i pomenuti svoj poziv [...] neda se utvrditi [...]« (Fancev, Dokumenti, XXXIX). U raspravi »Kmet-muž u hrvatskoj dopreporodnoj poeziji«, Savremenik 26, 1937, 425, Fancev je »zaboravljenim pokretačem Vrhovčeve okružnice« označio kanonika Marka Mahanovića, koji je i sam priredio zbirku »Horvatskih popevki svetskih«, ali razloge za tu tvrdnju nije naveo.

vrgla jednu drugu pretpostavku o potpunom neuspjehu ove akcije.¹⁴³ Iz biskupova kruga potekao je i oveći spis o hrvatskoj ortografiji koji je g. 1814. napisao na latinskom jeziku kanonik Marko Mahanović, zalažući se za »fonetski« pravopis,¹⁴⁴ a sam je Vrhovac iste godine raspravljao s Kopitarom o jedinstvenoj ortografiji.¹⁴⁵

Uopće su se jezična i pravopisna pitanja nametala tada suvremenicima ne samo radi potreba uže književnog rada nego i radi svakodnevnih potreba u državnoj upravi i školskoj obuci koje su se nalazile u stalnom porastu. Potonje su potrebe već 1783. prvi put dovele do imenovanja jedne službene komisije koja je raspravljala o mogućnosti da se usklade hrvatsko-kajkavska i slavonsko-štokavska grafija, a 1820. je sličan pokušaj poduzet i u Dalmaciji, pa iako se u Dubrovniku i dalje održao stari način pisanja, u ostalom je dijelu pokrajine prevladao pravopis koji se svega u četiri slova razlikovao od kasnije gajice.¹⁴⁶ Uskladjivanjem hrvatskog i slavonskog pravopisa, u interesu zajedničkog školstva, sustavno se bavio 1816/7. i nadzornik osnovnih škola u Hrvatskoj dr Toma Koščak, koji se zalagao i za uvođenje štokavštine (dialectus slavonica) kao zajedničkoga književnog jezika.¹⁴⁷

Iako je kajkavski Zagreb već u 16. stoljeću smatran metropolom Hrvatske, a u 19. stoljeću bio neospornim političkim i kulturnim središtem hrvatskih zemalja s ove strane Velebita, ipak je u književnoj kajkavštini, unatoč njezinu stoljetnom kontinuitetu, bila očigledna pojava postepenog »štokavljenja«. Kako je daleko ono doprlo, pokazuje apel Tomaša Mikloušića iz g. 1818. »Jedino moje domoroce opominjam«, pisao je tada, »da poleg vetomadnešega bludnega nekojeh šlavonskoga jezika znancev namišljenja svoj horvatski jezik pomrzeti ne pustiju.«¹⁴⁸ Nekoliko godina kasnije je župnik Franjo Strehe, u predgovoru

¹⁴³ Usp. Fancev, Kmet-muž..., 426. U uvodu svojoj zbirci »Hrvatska dobrovolja u popijevkama, zdravicama i napitnicama prošlih vjekova«, Zbornik za narodni život i običaje XXXI, 1, 1937, 69, Fancev piše da se na temelju Mahanovićevih rukopisa i Kopitarovih pisama Dobrovskom nije »mogao oteti naslućivanju (! J. S.), da je upravo [...] Mahanović autor i okružnice od 26. VI 1813, a biskup Vrhovac joj je svojim potpisom i imenom pružio samo svoju moralnu potporu [...]«. O rezultatu Vrhovčeve okružnice v. Fancev, Hrvatska dobrovolja, 68—70.

¹⁴⁴ Mahanovićev spis »Observationes circa Croaticam Orthographiam« objavio je tek Fancev, Dokumenti, 65—117, ali je na nj upozorio još Velimir Deželić, Dr. Ijudevitić Gaj, 1910, 30, bilj. 3. O autorstvu spisa, koji se čuvao u Metropolitanskoj knjižnici, Deželić napominje na tom mjestu: »O tom djelu veli katalog, da je pisano kanonikom Markom Mahanovićem.«

¹⁴⁵ Fancev, Dokumenti, XXXVI.

¹⁴⁶ Usp. Zlatko Vince, Rad pravopisne komisije u Zadru godine 1820, Radovi Filozofskog fakulteta I, Razdio lingvističko-filološki (1), 1959/1960, Zadar 1960, 66—81. — Prema Grgi Novaku, Prošlost Dalmacije II, 1944, 325, tiskani su u Dalmaciji u prvoj polovici XIX stoljeća, osim Gundulićevih djela (od 1826. dalje), samo »molitvenici, ili slične knjige, koje služe pobožnoj svrsi«, »svega 67 publikacija na hrvatskom jeziku«. U isto vrijeme objavljeno je u Dalmaciji »preko 500 publikacija na talijanskom jeziku«.

¹⁴⁷ Usp. Julijan Jelenić, Pravopisna rasprava između dra Tome Koščaka i dra Grge Čevapovića, Zagreb 1930.

¹⁴⁸ T. Mikloušić, Stoletni kalendar, 1819, Predgovor (ap. Fancev, Dokumenti, 139).

svom prijevodu Voltaireove »Henrijade,¹⁴⁹ iako se pri tom služio kajkavštinom, zaključio da »zagrebačko narečje, vu sebi presiromaško, neprikladno je, da bi kada moglo samo ob sobom, prez druge pomoći književnim jezikom postaviti se«. Na taj način opravdavao je upotrebu nekih riječi koje su kajkavskom čitaocu morale biti neobične. Isto je stajalište zauzeo i krajiški župnik Jožef Đurkovečki. On je u svojoj »Jezičnici horvatsko-slavinskoj za hasen Slavincev«, tj. Slavena (1826), smatrao potrebnim i korisnim da se kajkavština obogaćuje riječima koje »pri narodeh bližnoga jezika nahađaju se, koji vsi skup vzeti jesu čuvari jezika slavinskoga i početnoga«, pogotovu, pak, slavonski.¹⁵⁰

Đurkovečki je, dakle, u ovom razmatranju polazio od uvjerenja o jedinstvenom jezičnom blagu u svih slavenskih naroda, a idealom mu je njihovo ponovno jedinstvo — da »tako jedna vera i jedan jezik pri Slavinceh nahađal se bude« i da »i vu slovah zjediniju se«. ¹⁵¹ Ideja slavenskog jedinstva značajna je tada i za Ljudevita Jelačića koji je u svojoj pjesmi iz g. 1822.¹⁵² izrazio želju da Bog »zjedini, što sad leži po širini«. Uza sve to je i dalje ostao vjeran svojoj kajkavštini kao hrvatskom književnom jeziku.¹⁵³

Ideju slavenstva izrazio je u svom njemački pisanom prvencu iz g. 1826. još jedan kajkavac — Ljudevit Gaj.¹⁵⁴ Ostavljajući po strani pitanje koliko je svoga, kao šesnaestogodišnji mladić, mogao unijeti u taj tekst, očigledno je da ga je knjiška legenda o braći Čehu i Lehu — u istom spisu dodao im je zatim i trećeg brata Rusa odnosno Meha —, koji su nekada stolovali u dvorcima na krapinskim brežuljcima i najzad na svom pobjedonosnom vojnom pohodu prema sjeveru osnovali moćne države što su po njima bile i prozване, ispunila zanosom za sav njegov dalji život.¹⁵⁵ U isto vrijeme okušao se i u pisanju stihova na kajkavskom narječju u kojima je veličao svoje rodno Zagorje.¹⁵⁶

¹⁴⁹ Ap. Fancev, Dokumenti, 211.

¹⁵⁰ Ap. Fancev, na i. mj., 201.

¹⁵¹ Na i. mj., 204.

¹⁵² Ovu je pjesmu objavio najprije Vjekoslav Klaić, Hrvatska pjesma prigodom reinkorporacije prekosavskih krajeva god. 1822, a zatim Fancev, Dokumenti, 172—177.

¹⁵³ O Ljudevitu Jelačiću usp. J. Šidak, Prilozi hrvatskoj povijesti za revolucije 1848, Radovi Inst.tuta za hrvatsku povijest 9, 1976, 87—91.

¹⁵⁴ Ljudevit Gaj, Die Schlösser bei Krapina, Karlovac 1826 (preštampano Fancev, Dokumenti, 183—195).

¹⁵⁵ U svom fragmentu iz 1851/52, kojem je dao naslov »Vjekopisni moj nacrtak« (objavio ga njegov sin Velimir, Knjižnica Gajeva, 1875, XVIII—XXIX), Gaj je, pretjerujući, pridao svojoj priči »o slavjanskoj braći, iz koje prosti puk u prostoti svojoj izvodi sve glavne grane naroda svoga«, odlučno značenje za postanak Kollárove ideje »o književnoj uzajamnosti sveslavjanskoj« (XXIX), iako je Kollár tu ideju, tako značajnu za njega, prvi put jasno izrazio već 1830. u spisu »Rozpravu a jmenách, počátkách i starožitnosteh národu slavského« (str. 345/6).

¹⁵⁶ Ljudevit Gaj, Pjesma od Zagorja, Luna, Agramer Zeitschrift, br. 35, 28. X. 1826 (preštampano Fancev, Dokumenti 193/9). Prema V. Deželiću, Dr Ljudevit Gaj, 22, bilj. 1, Gaj je »na drugom jednom prepisu« ove pjesme zapisao: »Drago moje Horvatzko deteze 1826 u Karlovczu.« — O značenju »Lune«, koja je počela izlaziti 1. VII. 1826, za hrvatski kulturni život v. Ljerka Sekulić, Njemačka »Luna« u kulturnom životu Hrvatske, Zagreb 1972. Značenje je tog časopisa utoliko veće što je on bio jedini koji je prije g. 1830. u Hrvatskoj izlazio.

Idejama koje su tada nadahnjivale ove osamljene preteče budućega preporodnog pokreta treba, po njezinu značenju za njegovu jezično-književnu stranu, dodati interes na koji su tih godina nailazili u njihovoj sredini govor i književna baština Dubrovnik. Ne pokazuju to samo A. Nagy i A. Mihanović. Šporer je na čelo predgovora za svoj Almanah stavio kao motto Gundulićeve stihove, a Kopitar se još 1810. tužio da se među zagrebačkim teolozima općenito proširila »predrasuda« prema kojoj bi »dubrovačko-ilirski govor« bio onaj pravi slavenski jezik.¹⁵⁷

Prema tome, u času smrti biskupa M. Vrhovca i uzmaca hrvatskog plemstva pred naletom mađarizacije g. 1827. postojali su svi osnovni uvjeti da se tom pritisku suprotstavi uskoro dovoljno snažan otpor. Iako se proces povezivanja hrvatskih zemalja još uvijek odvijao veoma usporeno, politička svijest o njihovom jedinstvu, koju je hrvatsko plemstvo unatoč svemu održalo živom, i porast interesa za jezična i kulturna pitanja u inteligenciji, svjetovnoj i duhovnoj, pretežno plebejskog porijekla, dali su tom otporu potreban zamah. Pri tom se općeniti razvoj u Evropi i Americi, obilježen mnogim pokretima za nacionalnu slobodu, i primjer drugih naroda, osobito slavenskih, koji su tada također prolazili kroz svoje preporodno razdoblje — među njima, dakako, i »peljda Mađarov« — odlučno utjecali na dozrijevanje toga otpora s kojim je započeo proces konstituiranja moderne hrvatske nacije.

Zusammenfassung

KROATISCHE LÄNDER IM ZEITALTER DES ENTSTEHENS DER WIEDERGEBURTSBEWEGUNG (1790—1827)

Der V. unternimmt hier den Versuch das Zeitalter 1790—1827, in dem sich die sog. nationale Wiedergeburt des kroatischen Volkes vorbereitete, in allen kroatischen Ländern als ein Ganzes darzustellen. Den Text teilt er chronologisch in fünf Kapitel wie folgt:

1. Kroatische Länder nach dem Tode Josephs II bis zum Untergang der Republik Venedig (1790—97);
2. Kroatische Länder nach dem Untergang der Republik Venedig (1797—1805);
3. Kroatische Länder zur Zeit der französischen Herrschaft (1805—15);
4. Der französische Absolutismus und die Wiederherstellung der Verfassung;
5. Die Vorläufer der Wiedergeburtbewegung.

¹⁵⁷ »... Wenn nur die Agramer Theologen richtige Begriffe vom Kroatischen Dialect haben, aber allgemein herrscht das Vorurtheil, dass das Ragusaner-Ilyrisch das echtste Slawische sei [...]« (V. Jagić, Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808—1828), 138/9, ap. Fancev, Dokumenti XXXII, bilj.)

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva: Savez povijesnih društava Hrvatske,
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu: Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb,
Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad
SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — rujan, 1982.